

POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA POWIATU PILSKIEGO NA LATA 2025 - 2028

WYKAZ SKRÓTÓW UŻYTYCH W OPRACOWANIU

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski,
DPS – Dom Pomocy Społecznej,
EFRR – Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego,
EFS – Europejski Fundusz Społeczny,
GEZ – Gminna Ewidencja Zabytków,
GUS – Główny Urząd Statystyczny,
Dz. U. – Dziennik Ustaw,
KEZA – Karta Ewidencyjna Zabytku Archeologicznego,
KSRR – Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego,
MKiDN – Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa,
MPZP – Miejskowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego,
PPOnZ – Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami;
PZP WW – Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Wielkopolskiego,
SWOT – ang. Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats (mocne, słabe strony, szanse i zagrożenia),
WKZ – Wojewódzki Konserwator Zabytków,
WWKZ – Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków,
WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków.

SPIS TREŚCI

I. WSTĘP	4
1.1. Podstawowe zagadnienia	6
1.2. Metodologia opracowania	8
II. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	9
III. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE	9
IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	11
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	14
V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	20
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	20
5.2. Charakterystyka powiatu i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu	21
5.2.1. Położenie powiatu	21
5.2.2. Charakterystyka społeczno-gospodarcza	24
5.2.3. Charakterystyka przyrodnicza	26
5.2.4. Zarys historii powiatu	28
5.2.5. Krajobraz kulturowy	29
5.2.6. Zabytki nieruchome	34
5.2.7. Zabytki ruchome	34
5.2.8. Zabytki archeologiczne	42
5.2.9. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	59
5.2.10. Dziedzictwo niematerialne	62
5.2.11. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami	71
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	76
5.4. Zabytki nieruchome będące we własności Powiatu Pilskiego	84
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu	89
VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU – ANALIZA SWOT	95
VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	97
7.1. Priorytety powiatowego programu opieki nad zabytkami	98
7.2. Kierunki działań powiatowego programu opieki nad zabytkami	98
7.3. Zadania powiatowego programu opieki nad zabytkami	98
VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	101
IX. ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	101
X. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	103
XI. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ POWIAT ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW	106
XII. BIBLIOGRAFIA	109
XIII. SPISY	109
13.1. Spis tabel	109
13.2. Spis rycin	109
13.3. Spis wykresów	110
13.4. Spis fotografii	110
XIV ANEKSY	111

I. WSTĘP

Przedmiotem opracowania jest Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028 (dalej PPOnZ, Program), który jest zgodny z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest to pierwsza edycja programu opieki nad zabytkami.

Do obowiązków Powiatu, wynikających z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami należy opracowanie powiatowego programu opieki nad zabytkami. Za jego opracowanie odpowiedzialny jest Zarząd. Jego celem ma być włączenie wyzwań z zakresu ochrony zabytków do zadań strategicznych powiatu. Program opracowuje się na okres 4 lat. Ponadto ww. ustawa obliuguje samorządy powiatowe do ustanawiania społecznych opiekunów zabytków. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, Starosta ustanawia lub odwołuje społecznego opiekuna zabytków, a także prowadzi listę społecznych opiekunów oraz wydaje legitymacje społecznego opiekuna zabytków. Do innych obowiązków należy wymienić znakowanie zabytków. Starostwo, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieścić na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru znaki informujące o tym, iż zabytki te podlegają ochronie. Powiat może również udzielać dotacji celowych na realizację zadań związanych z pracami budowlanymi, konserwatorskimi, restauratorskimi przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, a także przy zabytkach włączonych do gminnych ewidencji zabytków. Starostwo w swoich obowiązkach ma także opracowanie powiatowego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz przeprowadzanie jego corocznej aktualizacji. Kolejnym zadaniem Starosty jest wydanie decyzji o zabezpieczeniu zabytku, w przypadku wystąpienia zagrożenia dla zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, polegającego na możliwości jego zniszczenia lub uszkodzenia. Zabezpieczenie ustanawia się w formie czasowego zajęcia do czasu usunięcia zagrożenia. Jeśli nie jest możliwe usunięcie ww. zagrożenia, zabytek nieruchomy może być na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków wywłaszczony przez Starostę na rzecz Skarbu Państwa lub gminy właściwej ze względu na miejsce położenia tego zabytku, w trybie i na zasadach przewidzianych w przepisach o gospodarce nieruchomościami. Jeszcze inne obowiązki na Starostę nakłada ustawa o rzeczach znalezionych z dnia 20 lutego 2015 r. Zgodnie z nią, Starosta przyjmuje zgłoszenia dotyczące rzeczy znalezionych, a także jest zobowiązany do ich przechowania oraz zajmuje się poszukiwaniem osób uprawnionych do odbioru rzeczy znalezionych. W terminie 7 dni od dnia znalezienia rzeczy o wartościach historycznych, naukowych lub artystycznych, Starosta zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

W tym miejscu należy wskazać, że Starosta Pilski nie ustanowił do tej pory społecznego opiekuna zabytków na podstawie art. 103 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Powiat Pilski nie posiada obecnie planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. Znajduje się on w opiniowaniu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Niniejszy program jest podstawowym dokumentem dotyczącym zarządzania dziedzictwem kulturowym, a także elementem polityki samorządowej w części dotyczącej zabytków z terenu powiatu. Odnosi się do zasobów własnych powiatu, jak i tych, które stanowią własność gmin, osób prywatnych, czy innych podmiotów, jednocześnie znajdujących się na terenie jednostki. Program ma charakter strategiczny, jego celem jest ochrona i opieka nad zabytkami oraz wykorzystanie lokalnych potencjałów dziedzictwa kulturowego. Jego celem jest skuteczne włączanie problemów ochrony zabytków do zadań strategicznych powiatu, jak i także gmin z terenu powiatu. Stanowi pomost pomiędzy wojewódzkim programem opieki nad zabytkami, a gminnymi programami opieki nad zabytkami, będąc jednocześnie pewnego rodzaju wyznacznikiem dla programów gminnych. Te

powinny być spójne i komplementarne względem programów wyższego szczebla, w tym powiatowego programu opieki nad zabytkami. Program ma również charakter edukacyjny i powinien być znany szerszemu gronu odbiorców, nie tylko właścicielom zabytków, ale także wszystkim mieszkańcom, którzy żyją i obcują na co dzień w otoczeniu substancji zabytkowej. PPOnZ składa się z 3 głównych faz:

- poznawczej;
- analiz i wniosków;
- programowania.

Rozdziały 2 oraz 3 dotyczą podstaw i uwarunkowań prawnych. W tej części wskazano na główne dokumenty prawne odnoszące się do ochrony zabytków. Wskazane ustawy i rozporządzenia opracowane zostały na stopniu krajowym i przedstawiają nadrzędne rozwiązania dla obiektów zabytkowych. Jest to jednocześnie podstawowa i nadrzędna faza poznawcza przepisów odnoszących się do zabytków.

W rozdziale 4 i 5 również opisano fazę pierwszą. Jest ona punktem wyjścia, rozpoznania oraz zgeneralizowania szeregu wiadomości na temat dziedzictwa kulturowego na szczeblu powiatu oraz na szczeblach wyższych w nawiązaniu do ogólnych zasad programowania związanych z dziedzictwem kulturowym. Ww. rozdziały są najbardziej obszerne. Przeanalizowane zostały aktualne dokumenty o charakterze strategicznym oraz planistycznym, z podziałem na uwarunkowania zewnętrzne (poziom kraju, województwa) oraz wewnętrzne (poziom powiatu), które stanowiły podstawę do opracowania kolejnych dwóch faz. Ponadto pogłębionej analizie poddano dziedzictwo kulturowe powiatu z rozróżnieniem na dziedzictwo materialne oraz niematerialne. Przedstawiono krótki rys historyczny powiatu, krajobraz kulturowy w nawiązaniu do historycznego osadnictwa oraz układów ruralistycznych wpisanych do rejestru zabytków, zabytki ruchome oraz zabytki nieruchome. Te ostatnie podzielono na nieruchome zabytki archeologiczne oraz nieruchome zabytki architektury i budownictwa. Zaszeregowaniu poddano także zabytki nieruchome ze względu na funkcje, przynależność obszarową oraz lata, w których zostały wpisane do rejestru zabytków. Scharakteryzowano najliczniejsze grupy zabytków rejestrowych: kościoły, cmentarze, założenia zieleni oraz dwory i pałace. W sposób szczególny analizie poddano obiekty zabytkowe znajdujące się we własności powiatu. Ocenie poddano także aktualność gminnych ewidencji zabytków oraz gminnych programów opieki nad zabytkami. Najważniejsze zabytki opisano szczegółowo w osobnym podrozdziale.

W rozdziale 6 przedstawiono fazę analiz i wniosków. Poprzez analizę SWOT wskazano mocne strony, słabe strony, szanse oraz zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego powiatu. Pogłębiona analiza dziedzictwa kulturowego oparta została na dokumentach planistycznych i strategicznych, gminnych ewidencjach zabytków, gminnych programów opieki nad zabytkami, otoczenia kulturowego oraz na własnych spostrzeżeniach i adnotacjach.

Rozdział 7, 8 i 9 poświęcono programowaniu, w którym to znalazły się priorytety, kierunki działań i zadania wraz z instrumentarium oraz kryteriami oceny realizacji programu. W fazie programowania określono zasadnicze kierunki działań i zadań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. W fazie tej wskazano również na możliwość finansowania części wyznaczonych zadań w programie ze źródeł zewnętrznych, jak i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków.

Przedstawiono również podstawowe zagadnienia związane z ochroną i opieką nad zabytkami, obowiązujące ramy prawne, a także załączono aneksy w postaci wykazu nieruchomości zabytków architektury i budownictwa oraz nieruchomości zabytków archeologicznych.

Program wzbogacono o liczne ryciny, tabele, wykresy oraz zdjęcia ukazujące aktualny stan zabytków.

Zrównoważone zarządzanie dziedzictwem kulturowym pozwoli na rozwój powiatu przy jednoczesnym jego poszanowaniu i wykorzystaniu. Same zaś zabytki jako zasób nieodnawialny poprzez odpowiednią, długofalową politykę powiatu przetrwają na rzecz przyszłych pokoleń, które również będą mogły ich doświadczać tak samo jak obecni mieszkańcy powiatu.

1.1. Podstawowe zagadnienia

W Programie znajdują się podstawowe pojęcia specjalistyczne związane z szeroko rozumianym dziedzictwem kulturowym. Poniżej podano kilka przykładów na podstawie Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a także wybranych pojęć zamieszczonych na portalu <http://samorząd.nid.pl/>.

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski. Program badawczy rozpoczęty w 1978 roku, polegający na metodycznym ewidencjonowaniu stanowisk archeologicznych na terenie Polski metodą badań powierzchniowych. Obszar kraju został podzielony na obszary w kształcie prostokąta, o powierzchni 37,5 km² każdy. Obszary zostały ponumerowane i po kolei poddano je metodycznej prospekcji powierzchniowej. Wynikiem prospekcji obszaru jest zaewidencjonowanie w postaci kart zabytków (KEZA – kart ewidencji zabytku archeologicznego) wszystkich stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w terenie. Wyniki badań AZP przekształcone zostały w wojewódzką i krajową ewidencję zabytków archeologicznych. Współcześnie prowadzone badania AZP służą prowadzeniu i aktualizacji krajowej i wojewódzkiej ewidencji zabytków w zakresie archeologii.

Badania archeologiczne – działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego.

Badania architektoniczne – działania ingerujące w substancje zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń.

Dominanta przestrzenna – element przestrzeni o niezakłóconej ekspozycji; obiekt budowlany (grupa obiektów) lub obiekt naturalny wyraźnie odróżniający się od otaczającej zabudowy formą lub gabarytami, posiadający czytelną i zasadniczą wartość kompozycyjną lub estetyczną.

Funkcja stanowiska archeologicznego – sposób użytkowania stanowiska w przeszłości, np. cmentarzysko, osada, miejsce wymiany handlowej, miejsce kultu.

Historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg.

Historyczny zespół budowlany – powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi.

Konserwacja zabytków (prace konserwatorskie) – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tego procesu. Podstawowym celem prowadzenia prac konserwatorskich jest ocalenie materii i formy obiektu zabytkowego dla przyszłych pokoleń (...).

Krajobraz kulturowy – przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

Otoczenie – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Prace konserwatorskie – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań.

Prace modernizacyjne (modernizacja zabytku) – unowocześnienie, uwspółcześnienie obiektu. W przypadku budynków i budowli zabytkowych, wbrew pozorom, ten typ prac jest prowadzony bardzo często w związku z adaptacją do nowych funkcji lub utrzymaniem w obiekcie pierwotnego sposobu użytkowania, a także przystosowaniem go do obecnej roli.

Renowacja zabytków – przywrócenie oraz utrzymanie estetycznego wyglądu obiektu zabytkowego. Każdorazowo renowacja powinna być prowadzona z uwzględnieniem aktualnej wiedzy o historycznym wyglądzie i formie obiektu. Typowymi pracami renowacyjnymi są odmalowanie elewacji albo wnętrza budynku zabytkowego, uzupełnienie zieleni niskiej w zabytkowym zespole zieleni (np. trawników, łąk kwietnych). Renowacja zabytku nie powinna prowadzić do naruszenia substancji zabytkowej lub doprowadzenia obiektu do wyglądu ahistorycznego.

Remont zabytku (prace remontowe przy zabytku) – rodzaj robót budowlanych przy zabytku nieruchomym, których celem jest odtworzenie stanu pierwotnego. Możliwe jest używanie materiałów innych niż te, które zostały zastosowane pierwotnie. Remont polega na wymianie elementów zużytych, zniszczonych lub uszkodzonych. W przypadku budynków i budowli zabytkowych obejmuje zazwyczaj prace polegające na naprawach lub wymianie elementów wtórnych albo intensywnie użytkowanych, których wartość zabytkowa jest niewielka bądź jej nie mają, a w obecnym stanie technicznym negatywnie wpływają na estetykę i funkcjonalność obiektów. Najczęściej spotykane remonty w obiektach zabytkowych obejmują elementy dachów i więźby dachowe, wnętrza mieszkań pozbawionych detalu architektonicznego, klatki schodowe nie wymagające prac konserwatorskich, instalacje, izolacje przeciwwilgociowe fundamentów.

Restauracja zabytków (prace restauratorskie) – dziedzina szeroko pojętej konserwacji zabytków, pojęcie odnosi się do prac mających na celu przywrócenie dawnej, pierwotnej formy obiektowi zabytkowemu. Każdorazowo musi być poprzedzona badaniami architektonicznymi, konserwatorskimi oraz kwerendą archiwalną, która jest koniecznym elementem dla rozpoznania wartości zabytku i zrozumienia jego historii. Prowadzi do zniszczenia późniejszych nawarstwień, dlatego może być prowadzona jedynie w przypadku wyraźnie niższej wartości obecnej formy zabytku od kształtu obiektu, do którego planujemy wrócić. Powinna być prowadzona z użyciem zachowanych oryginalnych elementów.

Rewaloryzacja zabytków – przywrócenie wartości zabytku, w szczególności walorów użytkowych oraz wyeksponowanie wartości obiektu. Pojęcie używane głównie w odniesieniu do zabytków architektury i budownictwa oraz urbanistyki. Rewaloryzacja łączy w sobie działania konserwatorskie adaptacyjne w celu ocalenia, a nawet przywrócenia wartości obiektu zabytkowego i przystosowania go do pełnienia nowej funkcji bądź utrzymania pierwotnego sposobu użytkowania, przy spełnieniu potrzeb współczesnych użytkowników, w sposób nie naruszający najważniejszych wartości zabytku.

Roboty budowlane przy zabytku lub w jego otoczeniu – pojęcie zdefiniowane w prawie budowlanym, polegające na budowie, rozbiórce, modernizacji, montażu, rozbudowie, nadbudowie i przebudowie obiektu budowlanego objętego ochroną konserwatorską. W przypadku obiektów wpisanych do rejestru zabytków remont wymaga uzyskania pozwolenia odpowiedniego konserwatora zabytków w oparciu o projekt budowlany albo wyciąg z tego projektu przygotowany w celu oceny wpływu inwestycji na zabytek.

Stanowisko archeologiczne – miejsce, gdzie w ziemi, na jej powierzchni lub pod wodą znajdują się ślady obecności człowieka w przeszłości, które mają charakter zabytkowy. W przepisach prawa stanowisko archeologiczne nazwane jest nieruchomym zabytkiem archeologicznym.

Strefa ochrony konserwatorskiej – wyznaczony granicami obszar, na którym obowiązują określone ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków. Strefy ochrony konserwatorskiej definiowane są przez swoje cechy (zawartość i wyróżniki) oraz cele, dla których zostały wyznaczone.

Sylweta (panorama) – rozległy widok obserwowany ze znacznej odległości, często z punktu lub ciągu widokowego – prezentujący obiekty budowlane, zieleń i obiekty naturalne (w tym ukształtowanie terenu), wzajemnie dostosowanych do siebie pod względem estetycznym i tworzących czytelną spójną formę krajobrazową.

Termomodernizacja – modernizacja mająca na celu poprawę warunków termicznych budynku, zmniejszenie zapotrzebowania i zużycia energii. W obiektach zabytkowych zazwyczaj możliwa w ograniczonym stopniu ze względu na wartości zabytkowe obiektu. Na ogół dopuszczalny zakres prac termomodernizacyjnych obejmuje docieplenie dachu, stropu najwyższej kondygnacji, poprawę izolacyjności albo wymianę stolarki i ślusarki, docieplenie fundamentów (...).

Warstwa kulturowa – nawarstwienie ziemne powstałe na skutek działalności człowieka w przeszłości.

Zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości o cechach j.w.

Zabytek ruchomy – rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych o cechach j.w.

1.2. Metodologia opracowania

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028 opracowano na podstawie aktualnych ewidencji zabytków z terenu Powiatu Pilskiego, które są punktem wyjścia i podstawowym źródłem wiedzy na temat zabytków.

Celem uzyskania odpowiednich materiałów do sporządzenia PPOnZ zaznajomiono się z materiałami dotyczącymi Powiatu Pilskiego będącymi w zasobach NID. Ponadto przeprowadzono research terenowy za pomocą ogólnodostępnych baz danych, map oraz platform mapowych i terenowych. Pozyskano dane z banku danych lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego oraz z pozostałych stron internetowych, które wykorzystano w niniejszym opracowaniu. Ponadto zaznajomiono się z książkami i publikacjami dotyczącymi Powiatu Pilskiego, które zostały udostępnione przez Powiatową i Miejską Bibliotekę Publiczną im. P. Szumana w Pile. Odwiedzono najważniejsze zabytki Powiatu oraz zabytki będące we własności Powiatu wykonując jednocześnie ich dokumentację fotograficzną.

Część programową opracowano na podstawie analizy aktualnych dokumentów strategicznych i planistycznych, obserwacji własnych oraz ścisłej współpracy z pracownikami Starostwa Powiatowego w Pile.

Dane do Programu pozyskano także z Urzędów Gmin, w tym celu do każdej gminy z terenu Powiatu Pilskiego wysłano ankietę. Celem doprecyzowania odpowiedzi kontaktowano się z Urzędami Gmin telefonicznie. Ponadto zebrano potrzebne informacje z poszczególnych wydziałów oraz jednostek organizacyjnych powiatu.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028 zostanie przekazany do WUOZ, Delegatura w Pile celem pozytywnego zaopiniowania. Dalej, uchwalony będzie przez Radę Powiatu w Pile oraz zostanie opublikowany w Dzienniku Urzędowym Województwa Wielkopolskiego. W dalszym etapie zostanie rozpowszechniony wśród mieszkańców powiatu, np. poprzez zamieszczenie go na stronie internetowej powiatu.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028 uwzględnia wymogi zawarte w poradniku metodycznym – „Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami” oraz założenia przyjęte w opracowaniu „Dziedzictwo obok Mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach”.

II. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Obowiązek wykonania programu opieki nad zabytkami, określony został w art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W ust. 1 wskazano: „Zarząd województwa, **powiatu** lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, **powiatowy** lub gminny program opieki nad zabytkami.”

W ust. 2 znajdują się cele jakie powinny znaleźć się w programie opieki nad zabytkami, tj.:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Z kolei ustawa o samorządzie powiatowym z dnia 5 czerwca 1998 r. narzuca na organ powiatu realizację zadań własnych. W art. 4 ust. 1 pkt. 7 wskazano, że „Powiat wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego lata 2025-2028 nie posiada statusu aktu prawa miejscowego.

III. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela (art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86 Konstytucji RP). Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym

zadaniem samorządów. Obowiązujące uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami to:

- 1) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 Nr 78 poz. 483 ze zm., z dnia 2 kwietnia 1997 r.).
- 2) ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 roku poz. 1292).
- 3) ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz.U. 2024, poz. 107.).

Inne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się w wielu obowiązujących ustawach:

- 1) ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2024 roku, poz. 1130).
- 2) ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2024 roku, poz. 725 ze zm.).
- 3) ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2024 roku, poz. 54 ze zm.).
- 4) ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2023 roku, poz. 1336 ze zm.).
- 5) ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2024 roku., poz. 1145 ze zm.).
- 6) ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2024 roku, poz. 87).
- 7) ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2024 roku, poz. 1491).
- 8) ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz. U. z 2024 roku, poz. 278).
- 9) ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2024 roku, poz. 576).
- 10) ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. z 2018 roku, poz. 2337).
- 11) ustawa z dnia 19 grudnia 2009 r. o partnerstwie publiczno – prywatnym (Dz. U. z 2023 roku, poz. 1637).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zostały określone w:

- 1) ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 roku, poz. 385),
- 2) ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 roku, poz. 2393).

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. z 2020 roku, poz. 164 ze zm.).

Uregulowania prawne dotyczące zabytków i dziedzictwa kulturowego znajdują się również w poniższych rozporządzeniach:

- 1) rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego (Dz. U. z 1990 roku, Nr 61, poz. 354).
- 2) rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 roku, poz. 56).
- 3) rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy

zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2021 roku, poz. 81).

- 4) rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2023 roku, poz. 2425).
- 5) rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 roku, nr 212, poz. 2153).

IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

W podrozdziale 4.1. oraz 4.2. przedstawiono te dokumenty strategiczne, które obowiązują w ramach czasowych odpowiadających Powiatowemu Programowi Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028.

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Podrozdział zawiera informacje o strategicznych celach polityki państwa i uwarunkowaniach formalnoprawnych w sferze ochrony zabytków. Analizie poddano relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami sporządzanymi na poziomie krajowym. Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028 jest zbieżny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026

Uchwałą nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. przyjęto Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026. Program jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów. Dokonano w nim diagnozy stanu ochrony zabytków w Polsce w trzech podstawowych obszarach:

1. Organizacja i zadania organów ochrony zabytków w Polsce.
2. Stan zachowania zabytków w Polsce – rola i znaczenie form ochrony zabytków oraz systemów informacji o zabytkach.
3. Komunikacja, porozumienie i współpraca w obszarze ochrony zabytków w Polsce.

Jako cel główny wyznaczono „zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce”, który realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe dotyczące:

- weryfikacji wybranego zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości;
- wzmocnienia potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków;
- roli zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja).

Cele składają się na kierunki działań, a te zostały podzielone na zadania. Przyjęte do realizacji zadań kierunki działań to:

- podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju;
- ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości;
- realizacja międzynarodowych zobowiązań;
- cyfryzacja procesów administracyjnych;
- wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków;
- reforma finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych;
- edukacja – podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

Przedstawiono karty zadań wraz z opisami szczegółowymi, opisem wskaźników celu projektu oraz harmonogramem projektu. W rozdziale siódmym podano plan finansowy, zaś w kolejnym system wdrażania, monitoringu i ewaluacji Programu. Krótko scharakteryzowano zarządzanie ryzykiem oraz dołączono załączniki takie jak:

- zabytki nieruchome wpisane na Listę Dziedzictwa UNESCO;
- zabytki nieruchome uznane za pomnik historii;
- zestawienie zabytków nieruchomych;
- zestawienie zabytków archeologicznych;
- zestawienie zabytków ruchomych;
- spis WKZ i delegatur;
- spis porozumień.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2030

Uchwałą nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. przyjęto Strategię Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030. Strategia jest jednym z elementów kompleksowej modernizacji systemu zarządzania rozwojem kraju. Dokument składa się z części diagnostycznej, w której omówiono 3 obszary:

1. Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie.
2. Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie.
3. Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

W obszarze nr 2 wskazano na zły stan zabytków oraz niewykorzystany potencjał szlaków kulturowych. Tylko niespełna 1/3 obiektów zabytkowych figurujących w rejestrze nie wykazuje objawów zniszczenia, które uzasadniałyby konieczność przeprowadzenia ingerencji remontowych. Ponad 70% zarejestrowanych obiektów oceniono jako wykazujące objawy zniszczenia. W dokumencie podano także liczbę zabytków rejestrowych z podziałem na województwa, a także podkreślono potrzebę tworzenia szlaków kulturowych, które prowadzić będą do rozwoju turystyki kulturowej. W dalszej części dokumentu wyznaczone zostały cele, kierunki i narzędzia realizacji. Głównym celem Strategii jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Będzie on realizowany poprzez trzy cele szczegółowe:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne.
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich.
3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.

Dla każdego celu szczegółowego wyznaczono priorytety oraz kierunki interwencji. W ramach celu szczegółowego nr 2 wyróżniono następujące priorytety:

- 2.1 Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze.
- 2.2 Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury.
- 2.3 Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.

2.4 Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.

2.5 Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Szczególnie istotny jest priorytet 2.2. Jednym z kluczowych zadań państwa w tym obszarze jest dalsze inwestowanie w zachowanie obiektów zabytkowych oraz usprawnianie systemu ochrony zabytków. W tym celu realizowany będzie projekt strategiczny pn. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami. Jednym z priorytetowych działań w omawianym obszarze będzie wsparcie zabytków uznanych za Pomniki Historii przez Prezydenta RP. W dokumencie wskazano także wykaz projektów strategicznych oraz system realizacji, wskaźniki, ramy finansowe i wymiar terytorialny. W projektach strategicznych znalazły się takie zadania jak:

- Digitalizacja i Rozwój Kultury Cyfrowej (obejmujący zasób muzeów, czy zabytki);
- Dziedzictwo Buduje Wspólnotę;
- Zintegrowany system promocji kultury polskiej za granicą;
- Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami;
- Rozwój Turystyki Kulturowej.

W ostatniej części Strategii podano, że wyzwaniem w obszarze kultury i dziedzictwa narodowego jest ciągle niewykorzystany potencjał szlaków kulturowych oraz zabytków i Pomników Historii.

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030

Uchwałą nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. przyjęto Krajową Strategię Rozwoju Regionalnego 2030. KSRR jest podstawowym dokumentem strategicznym polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 r. Składa się z następujących merytorycznie rozdziałów: Wyzwania rozwojowe kraju w ujęciu regionalnym do 2030 roku w świetle analiz terytorialnych, Polityka regionalna 2030, Cel główny i cele szczegółowe polityki regionalnej do 2030 roku, System realizacji KSRR, Ramy finansowe krajowej strategii rozwoju regionalnego, Monitorowanie i ewaluacja. Celem głównym KSRR jest *efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiąganiu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym*. Wyznaczono 3 cele szczegółowe:

Cel 1. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel 2. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych.

Cel 3. Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach Celu 1 poprzez kierunek inwestycji nr 5. Rozwój infrastruktury wspierającej dostarczanie usług publicznych i podnoszącej atrakcyjność inwestycyjną obszarów wskazano, że infrastruktura społeczna będzie bardziej dostępna, obejmie nie tylko infrastrukturę w ramach służby zdrowia oraz edukacji, ale również obiekty turystyczne, sportowe, tereny rekreacyjne oraz zabytki i miejsca kultury. Szczególnie istotne będzie realizowanie działań w tym zakresie na obszarach małych miast i na wsi, gdzie poziom dostępności przestrzennej jest zdecydowanie niższy niż w pozostałej części kraju. Ponadto wspierane będą różnego rodzaju działania w ramach celu nr 2, np. promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich, zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury.

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

W podrozdziale dokonano analizy opracowań strategicznych i planistycznych sporządzonych dla obszaru województwa wielkopolskiego pod kątem znaczenia ich zapisów i działań dotyczących dziedzictwa kulturowego Powiatu Pilskiego. Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028 jest zbieżny ze strategicznymi celami województwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

Program opieki nad zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2021-2024

Uchwałą nr XXXVII/714/21 z dnia 20 grudnia 2021 r. Sejmik Województwa Wielkopolskiego przyjął Program opieki nad zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2021-2024 (Dz.U. Woj. Wlkp. poz. 58 z 04.01.2022 r.). Dokument składa się z 5 głównych rozdziałów:

1. Prawne i strategiczne uwarunkowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami
2. Charakterystyka zasobów dziedzictwa kulturowego województwa wielkopolskiego
3. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków będące w posiadaniu województwa wielkopolskiego i wojewódzkich samorządowych jednostek organizacyjnych
4. Cele programu opieki nad zabytkami województwa wielkopolskiego na lata 2021-2024
5. Źródła finansowania opieki nad zabytkami

W Programie przedstawiono podstawę prawną programu, opisane zostały dokumenty programowe na poziomie kraju i województwa, a także odwołano się do powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami na terenie województwa. Wskazano, że w 2021 r. 122 gminy posiadały aktualne gminne programy opieki nad zabytkami.

W charakterystyce posiadanych zasobów przedstawiono historię regionu, scharakteryzowano zabytki nieruchome ze szczególnym uwzględnieniem zabytków wpisanych do rejestru zabytków, założeń przestrzennych, architektury sakralnej, architektury obronnej, budowli użyteczni publicznych, architektury rezydencjonalnej, zieleni, zabudowy folwarcznej i gospodarczej, budynków mieszkalnych, obiekty przesyłowe, czy cmentarze. Ponadto omówiono wojewódzką ewidencję zabytków nieruchomych, zabytki ruchome, zabytki archeologiczne oraz gminne ewidencje zabytków. Te ostatnie zostały założone niemal we wszystkich gminach województwa (212 na 226 gmin – stan na 2021 r.). Charakterystyce poddano pomniki historii, których na terenie województwa odnotowano 11. Opisane zostały również parki kulturowe – 2 obiekty. Na terenie województwa nie występują obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, czy Znaki Dziedzictwa Europejskiego. W Poznaniu znajdują się 33 obiekty wytypowane do ochrony konserwatorskiej jako dobra kultury współczesnej. W Programie omówiono także ważniejsze instytucje kultury, parki narodowe i krajobrazowe oraz niematerialne dziedzictwo kulturowe.

W rozdziale 3. przedstawiono zabytki własne województwa wpisane do rejestru zabytków z uwzględnieniem ich obecnego stanu oraz planowanych działań mających na celu ich poprawę. Charakterystyce poddano 48 pozycji, w tym 2 obiekty znajdujące się na terenie Powiatu Pilskiego:

- dom mieszkalny przy ul. Browarnej 7 w Pile, którego stan oceniono jako dobry. Obecnie znajduje się tu Muzeum Okręgowe im. Stanisława Staszica w Pile;
- Muzeum Kultury Ludowej w Osieku nad Notecią. Stan oceniono na dobry.

Celem głównym Programu sformułowano następująco: „*Samorząd Województwa Wielkopolskiego stwarza warunki dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami oraz dba o materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe regionu dla dobra jego obecnych oraz przyszłych pokoleń.*”

Wypracowano cele szczegółowe, odpowiadające im kierunki działań oraz przypisane do nich zadania. Wyznaczone cele szczegółowe to:

1. Zahamowanie procesów degradacji zabytków, poprawa ich stanu zachowania oraz optymalizacja skuteczności systemu ochrony dziedzictwa materialnego i niematerialnego województwa wielkopolskiego.
2. Budowanie tożsamości regionalnej i narodowej oraz świadomości społecznej mieszkańców Wielkopolski w oparciu o wartości dziedzictwa kulturowego.
3. Włączenie materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego w rozwój społeczny, kulturowy i ekonomiczny województwa.
4. Rozwijanie przedsięwzięć ułatwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
5. Podejmowanie i określanie warunków współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych.

Strategia rozwoju województwa wielkopolskiego do 2030 roku

Uchwałą nr XVI/287/20 z dnia 27 stycznia 2020 r. Sejmik Województwa Wielkopolskiego przyjął Strategię rozwoju województwa wielkopolskiego 2030+ (bip.umww.pl/292---k_91---k_207---strategia-rozwoju-wojewodztwa-wielkopolskiego-do-2030). Program jest kolejną, już czwartą edycją podstawowego dokumentu strategicznego regionu, określającego długofalową wizję rozwoju województwa, w którym położono większy nacisk na zagadnienia planistyczne oraz współzarządzanie i lepszą koordynację polityk publicznych. Składa się z kilku rozdziałów, w tym podrozdziału pn. Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej i wyzwania rozwojowe. W tej części dokumentu wskazano, że województwo charakteryzuje się bogatym dziedzictwem kulturowym, które łącznie z obszarami zalesionymi i przyrodniczymi tworzą podstawy dla rozwoju turystyki i rekreacji w regionie, a także stanowią uwarunkowania rozwoju osadnictwa. Walorem turystycznym regionu o randze krajowej i międzynarodowej są m.in. Szlak Piastowski i Wielka Pętla Wielkopolski. Z kolei w analizie SWOT wskazano w silnych stronach, że region charakteryzuje się dużą różnorodnością i wartością dziedzictwa kulturowego.

Sformułowana w dokumencie wizja to: „*Wielkopolska w 2030 roku to region przodujący w kraju, liczący się w Europie i szanujący jej uniwersalne wartości, świadomy swojego dziedzictwa przyrodniczego i cywilizacyjnego, spójny, zrównoważony i dostępny terytorialnie, otwarty na nowe idee i ludzi, silny nowoczesną gospodarką, aspiracjami i wiedzą swoich mieszkańców, zapewniający im bardzo dobre warunki życia, pracy i wypoczynku na całym obszarze województwa.*”

Z kolei opracowana misja brzmi: „*Samorząd Województwa umacnia krajową i europejską pozycję Wielkopolski, rozwija jej potencjał społeczny i gospodarczy, podnosi poziom życia mieszkańców oraz dba o środowisko przyrodnicze i dziedzictwo kulturowe regionu dla dobra jego obecnych i przyszłych pokoleń w myśl zasad zrównoważonego rozwoju.*”

Zadania jakie zostały wyznaczone, które odwołują się do szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego to:

- stworzenie programu promocji dziedzictwa kulinarnego Wielkopolski;
- rozwój wielkopolskich instytucji kultury;
- rozwój i promocja produktów turystyki kulturowej w Wielkopolsce ze szczególnym uwzględnieniem Szlaku Piastowskiego;
- infrastruktura na obszarach wiejskich – m.in. kształtowanie przestrzeni publicznej, ochrony zabytków, infrastruktury placówek edukacyjnych i kultury;

W Strategii wyznaczone zostały Ośrodki Funkcjonalne. Obszar Powiatu Pilskiego znajduje się w Północno-zachodnim Obszarze Funkcjonalnym oraz Miejskim Obszarze Funkcjonalnym Piły, jako ośrodkiem subregionalnym. Jednym z kluczowych zadań dla tego obszaru są:

- wzmacnianie Piły w realizacji funkcji ośrodka ponadlokalnego o znaczeniu akademickim, kulturalnym, ochrony zdrowia, sportu i rekreacji;
- rewitalizacja obszarów zdegradowanych (w tym powojсковych, cennych układów ruralistycznych);
- prowadzenie racjonalnej polityki przestrzennej.

Z kolei do kluczowych zadań Północno-zachodniego Obszaru Funkcjonalnego należy zaliczyć:

- rozwój kapitału społecznego przez wsparcie działalności kulturalnej i sportowo-rekreacyjnej;
- wsparcie potencjału turystycznego obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem Wielkiej Pętli Wielkopolski, modernizacji infrastruktury turystycznej szlaku wodnego Doliny Noteci;
- projektowanie nowych szlaków turystycznych, tworzenie sieci tras turystyki krajoobrazowej i kwalifikowanej oraz zaplecza obsługi ruchu turystycznego z uwzględnieniem walorów zabytkowych zespołów urbanistycznych i ruralistycznych PnZOF, wspieranie rozwoju bazy wypoczynkowej na terenach wiejskich, w szczególności agroturystyki;
- rewitalizacja obszarów zdegradowanych, nadanie nowych funkcji obszarom zmarginalizowanym położonym przy granicy województwa (skuteczne wykorzystanie krajowego instrumentu OSI).

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego Wielkopolska 2020+

Uchwałą nr V/70/19 z dnia 25 marca 2019 r. Sejmik Województwa Wielkopolskiego przyjął Planu zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego wraz z Planem zagospodarowania przestrzennego miejskiego obszaru funkcjonalnego Poznania (Dz.U. Woj. Wlkp. poz. 4021 z 15.04.2019 r.). Dokument składa się z 7. rozdziałów. W podrozdziale 2.3. opisano uwarunkowania wewnętrzne, w tym dziedzictwo kulturowe. W tej części dokumentu wskazano na dużą różnorodność dziedzictwa kulturowego województwa, wysoką wartość kulturową obiektów zabytkowych, w tym Wzgórze Lecha w Gnieźnie wpisane na Listę Dziedzictwa Europejskiego oraz 11 pomników historii. Opisano tu również bogactwo obszarów i obiektów zabytkowych, liczne zabytki archeologiczne, obszary cenne kulturowo, niewielki stopień rozpoznania dóbr kultury współczesnej, gęstą sieć szlaków kulturowych. Wskazano także na duże znaczenie obiektów kultu religijnego, liczne miejsca pamięci narodowej (w tym walkami narodowo-wyzwoleńczymi, czy I wojną światową, Powstanie Wielkopolskie oraz II wojną światową), szeroki zakres instytucjonalnej działalności kulturalnej, wysoką rangę wydarzeń kulturalnych, bogactwo niematerialnego dziedzictwa kulturowego, czy zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego i zróżnicowane walory krajoobrazowe.

W rozdziale 4. wypracowano cele polityki przestrzennej. Jednym z podrozdziałów jest zakres dotyczący ochrony potencjału kulturowego i krajoobrazu oraz rozwój konkurencyjnych form turystyki i rekreacji. Określono następujące kierunki zagospodarowania przestrzennego województwa oraz podlegające im działania:

1. Wzmacnianie tożsamości narodowej i regionalnej:
 - kształtowanie głównego obszaru kulturotwórczego;
 - zachowanie zasobów dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego;
 - poprawa jakości przestrzeni kulturowej i krajoobrazu;
 - rozwój instytucjonalnej działalności kulturalnej;
2. Rozwój zróżnicowanych form turystyki i rekreacji:

- zwiększenie atrakcyjności obszarów wizerunkowych dla rozwoju zróżnicowanych form turystyki;
- rozwój turystyki kulturowej;
- rozwój turystyki kwalifikowanej;
- rozwój turystyki wypoczynkowej;
- rozwój turystyki biznesowej;
- poprawa obsługi ruchu turystycznego.

Zidentyfikowano 2 obszary o wysokich wartościach kulturowych i historycznych proponowanych do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO:

– „Szlak Piastowski” – ze względu na wartości kulturowe związane z kształtowaniem państwowości polskiej,

– „Pradolina Noteci” – ze względu na wartości przyrodnicze występujące w połączeniu z wartościami kulturowymi osadnictwa olęderskiego i fryderycjańskiego (znajduje się na terenie Powiatu Pilskiego).

W dokumencie zaproponowano także utworzenie parków kulturowych na terenie Powiatu Pilskiego, tj.:

- PK Nadnoteckie Osadnictwo Fryderycjańskie (3);
- Skrzatuski PK (14);
- Łobżenicki PK (26).

W części mapowej – kultura, turystyka i rekreacja zaznaczono elementy kształtujące charakter gmin znajdujących się w powiecie. Gminę Piła określono jako:

- centrum kulturalne Wielkopolski o znaczeniu regionalnym;
- miejscowość o wysokim potencjale dla rozwoju turystyki biznesowej;
- miejscowość z historycznym układem przestrzennym nie ujętym w rejestrze zabytków;
- miejscowość, w której znajdują się miejsca pamięci narodowej.

W Gminie Szydłowo zaznaczono:

- proponowaną lokalizację parku kulturowego (14);
- obiekt zabytkowy o wyjątkowych wartościach artystycznych i historycznych (obiekt sakralny);
- proponowany pomnik historii;

W Gminie Wysoka zaznaczono:

- historyczny układ przestrzenny (układ urbanistyczny nieujęty w rejestrze zabytków);
- stanowisko archeologiczne o własnej formie terenowej.

W Gminie Kaczory zaznaczono:

- proponowaną lokalizację parku kulturowego (3);

W Gminie Ujście zaznaczono:

- proponowaną lokalizację parku kulturowego (3);
- historyczny układ przestrzenny (układ urbanistyczny ujęty w rejestrze zabytków);
- sanktuarium i miejsce spotkań religijnych (główne ośrodki kultu religijnego);

W Gminie Miasteczko Krajeńskie zaznaczono:

- proponowaną lokalizację parku kulturowego (3);
- 2 stanowiska archeologiczne o własnej formie terenowej;
- historyczny układ przestrzenny (układ urbanistyczny nieujęty w rejestrze zabytków);
- miejsce pamięci narodowej;

W Gminie Białośliwie zaznaczono:

- proponowaną lokalizację parku kulturowego (3);

W Gminie Wyrzysk zaznaczono:

- proponowaną lokalizację parku kulturowego (3);
- stanowiska archeologiczne o własnej formie krajobrazowej;
- cenne obiekty archeologiczne – proponowane archeologiczne parki kulturowe;
- ośrodek o wysokim znaczeniu usług kultury;
- historyczny układ przestrzenny (układ urbanistyczny nieuwzględniony w rejestrze zabytków).

W Gminie Łobżenica:

- ośrodek o wysokim znaczeniu usług kultury;
- proponowaną lokalizację parku kulturowego (26);
- historyczny układ przestrzenny (układ urbanistyczny uwzględniony w rejestrze zabytków);
- sanktuarium i miejsce spotkań religijnych (główne ośrodki kultury religijnej).

Ponadto z mapy można odczytać, że na terenie Powiatu Pilskiego proponowany jest obiekt UNESCO.

Przez obszar powiatu przechodzą także obiekty liniowe, takie jak:

- rowerowy szlak turystyki aktywnej o znaczeniu międzynarodowym;
- Wielkopolski System Szlaków Rowerowych;
- Wielka Pętla Wielkopolski.

Audyt Krajobrazowy Województwa Wielkopolskiego

Uchwałą nr LI/1000/23 z dnia 27 marca 2023 r. Sejmik Województwa Wielkopolskiego przyjął Audyt Krajobrazowy Województwa Wielkopolskiego (bip.umww.pl/279---k_122---k_1---audyt-krajobrazowy-województwa-wielkopolskiego). Audyt krajobrazowy jest narzędziem polityki przestrzennej w zakresie krajobrazu ukierunkowanym na jego ochronę, gospodarkę i planowanie. Audyt krajobrazowy jest dokumentem o złożonej strukturze, składającym się z szeregu plików tekstowych, tabelarycznych oraz graficznych.

Dokument składa się z 7. części:

- tekst wprowadzający;
- krajobrazy WLKP;
- charakterystyka krajobrazów;
- ocena krajobrazów;
- priorytety;
- krajobrazy formy ochrony;
- propozycje form ochrony.

W części pierwszej wskazano, że wyróżniającym się elementem mającym wpływ na charakter krajobrazu jest dziedzictwo kulturowe. Podkreślono, iż szczególne znaczenie dla krajobrazu Wielkopolski mają: układy przestrzenne miast i wsi o zachowanych walorach historycznych i kompozycyjnych, zespoły rezydencjonalno-parkowe, których wyjątkowe zagęszczenie występuje głównie w środkowej i południowej części województwa, aleje drzew i pasy zadrzewień śródpolnych, charakterystyczne dla komponowanego krajobrazu rolniczego czy obszary tradycyjnego osadnictwa wiejskiego. Największe nagromadzenie elementów kultury materialnej występuje w centralnej i południowej części województwa. W Wielkopolsce zachowały się najstarsze ślady związane z historią powstawania państwa polskiego i kształtowaniem się tożsamości narodowej Polaków. Zasoby te położone są w kluczowym paśmie kulturowym województwa – na Szlaku Piastowskim. Wielkopolska charakteryzuje się wysokim nasyceniem obiektów objętych ochroną prawną. Do rejestru zabytków

nieruchomych wpisane są 7923 obiekty, wśród których najliczniejszą grupą są obiekty sakralne, często dominujące w panoramach miast i wsi. W rejestrze zabytków ujęte zostały również obiekty archeologiczne, spośród których istotne znaczenie mają te o własnej formie krajobrazowej. Ponadto w Audycie podano, że szczególnym elementem wielkopolskiego krajobrazu są także liczne obiekty architektury rezydencjonalnej – zamkowej, dworskiej i pałacowej oraz folwarcznej oraz towarzyszące przy nich parki, często stanowiące wyróżniki krajobrazowe. Istotnym elementem są także zabytkowe cmentarze, których liczbę oszacowano na ok. 2500. Wśród pozostałych elementów krajobrazu Wielkopolski wymieniono zabytkowe wiatraki, występujące głównie w południowej części województwa, kopalnię soli w Wapnie, Pomnik Zagłady obejmujący Muzeum Martyrologiczne – Obóz w Chełmnie nad Nerem, zlokalizowany w tzw. Lasach Rzuchowskich, czy historyczną zabudowę znajdującą się na obszarze zabytkowych układów urbanistycznych (140 wpisanych do rejestru zabytków) oraz ruralistycznych (5 wpisanych do rejestru zabytków). Szczególną wartością krajobrazu województwa są pomniki historii, których na terenie województwa jest 11. Na terenie województwa znajdują się również parki kulturowe (2) oraz parki krajobrazowe (2).

Fundusze Europejskie dla Wielkopolski 2021-2027

Komisja Europejska z dniem 5 grudnia 2022 r. zatwierdziła program Fundusze Europejskie dla Wielkopolski 2021-2027 Decyzją Wykonawczą C(2022) 9044. W dokumencie sformułowano następujące priorytety:

1. Fundusze Europejskie dla Wielkopolskiej gospodarki.
2. Fundusze Europejskie dla zielonej Wielkopolski.
3. Fundusze Europejskie na zrównoważonej mobilności miejskiej w Wielkopolsce.
4. Lepiej połączona Wielkopolska w UE.
5. Fundusze Europejskie wspierające społeczną infrastrukturę dla Wielkopolan.
6. Fundusze Europejskie dla Wielkopolski o silniejszym wymiarze społecznym.
7. Fundusze Europejskie na Wielkopolskie inicjatywy lokalne.
8. Rozwój lokalny kierowany przez społeczność (EFRR).
9. Rozwój lokalny kierowany przez społeczność (EFS+).
10. Sprawiedliwa transformacja Wielkopolski Wschodniej.
11. Pomoc techniczna (EFRR).
12. Pomoc techniczna (EFS+).
13. Pomoc techniczna (FST).

W programie przedstawiono cele szczegółowe, w tym np.:

- RSO4.6 Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych. W uzasadnieniu opracowania ww. celu wskazano między innymi, że obiekty zabytkowe są ważnym elementem zasobu danego obszaru, podnoszącym jego atrakcyjność turystyczną i definiującym w znacznym stopniu możliwości budowy marki, potencjału rozwojowego, uwarunkowanego specyfiką danego miejsca, jak i z punktu widzenia wzmacniania czynników rozwoju społeczno-gospodarczego (rozwoju kapitału społecznego, kreatywności i innowacyjności);
- RSO5.1. Wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach miejskich. Uzasadniając potrzebę celu szczegółowego zapisano m.in., że ponad 1/5 powierzchni miast podlega procesom degradacji

i wymaga rewitalizacji. Region charakteryzuje się największą w skali kraju powierzchnią gruntów zdewastowanych i zdegradowanych;

- RSO5.2. Wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego na poziomie lokalnym, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach innych niż miejskie. W uzasadnieniu odwołano się do obiektów zabytkowych, tj. wskazano, że na terenach wiejskich znajdują się liczne obiekty zabytkowe, zespoły pałacowo-ogrodowe czy zespoły folwarczne, które ulegają stopniowej degradacji, a przy braku renowacji na trwałe zostanie utracone nie tylko lokalne, ale i regionalne dziedzictwo kulturowe.

V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

W podrozdziale 5.1. przedstawiono te dokumenty strategiczne, które obowiązują w ramach czasowych odpowiadających Powiatowemu Programowi Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028.

5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Strategia Rozwoju Powiatu Pilskiego do 2030 roku

Uchwałą Nr LXXV.531.2024 z dnia 25 stycznia 2024 r. Rada Powiatu w Pile przyjęła Strategię Rozwoju Powiatu Pilskiego do 2030 roku. Wśród mocnych stron powiatu wskazano występujące dziedzictwo kulturowe. W dokumencie opracowano wizję powiatu: „*Powiat Pilski to konkurencyjna w skali kraju przestrzeń do życia i działalności gospodarczej. Powiat charakteryzuje się nowoczesnym systemem edukacji, który daje szansę na dobry start młodym mieszkańcom oraz przyczynia się do budowy konkurencyjnej gospodarki. Mieszkańcy powiatu są osobami aktywnymi ekonomicznie i społecznie. Instytucje powiatu wspierają rozwój rynku pracy. Ważną rolę w rozwoju lokalnym pełnią organizacje społeczne, które Powiat wspiera. Powiat dysponuje profesjonalnym systemem pomocy społecznej oraz dobrą jakością opieki zdrowotnej. Instytucje Powiatu są otwarte, nowoczesne i dostępne dla mieszkańców. Powiat Pilski pełni rolę moderatora rozwoju lokalnego. Integruje działania we współpracy z partnerami samorządowymi, społecznymi i gospodarczymi. Szczególne kompetencje dotyczą wymiaru bezpieczeństwa publicznego. Powiat wspiera rozwój gospodarczy, w tym turystykę, usługi czasu wolnego oraz rolnictwo. Wnosi wkład w rozwój lokalny poprzez inwestycje komunikacyjne oraz wspieranie bezpieczeństwa publicznego*”. Ponadto wypracowano misję rozwoju, która brzmi: „*Wzmocnienie potencjału gospodarczego, przyrodniczego i społecznego powiatu na rzecz zrównoważonego rozwoju i poprawy jakości życia jego mieszkańców*”. Strategia zawiera również 3 cele wraz z dopasowanymi do nich priorytetami:

1. Kadry dla rynku pracy oraz usług publicznych.
 - 1.1 Nowoczesny system edukacji.
 - 1.2 Wysoka aktywność na rynku pracy.
2. Moderowanie i wspieranie rozwoju lokalnego.
 - 2.1 Rozpoznawalne produkty, usługi, przedsiębiorcy i oferta czasu wolnego.
 - 2.2 Funkcjonalny system komunikacji.
 - 2.3 Wysoki poziom bezpieczeństwa.

3. Dostosowane do wyzwań, dostępne i nowoczesne instytucje powiatu.
 - 3.1 Dostosowany do wyzwań system pomocy społecznej.
 - 3.2 Wysokiej jakości opieka zdrowotna.
 - 3.3 Aktywna wspólnota lokalna.
 - 3.4 Dostępne i nowoczesne instytucje publiczne.
 - 3.5 Przygotowane na wyzwania środowiskowe instytucje powiatu.

Dla każdego priorytetu określono szczegółowe zadania. W ramach priorytetu 2.1 Rozpoznawalne produkty, usługi, przedsiębiorcy i oferta czasu wolnego wyznaczono następujące zadania odnoszące się do szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego:

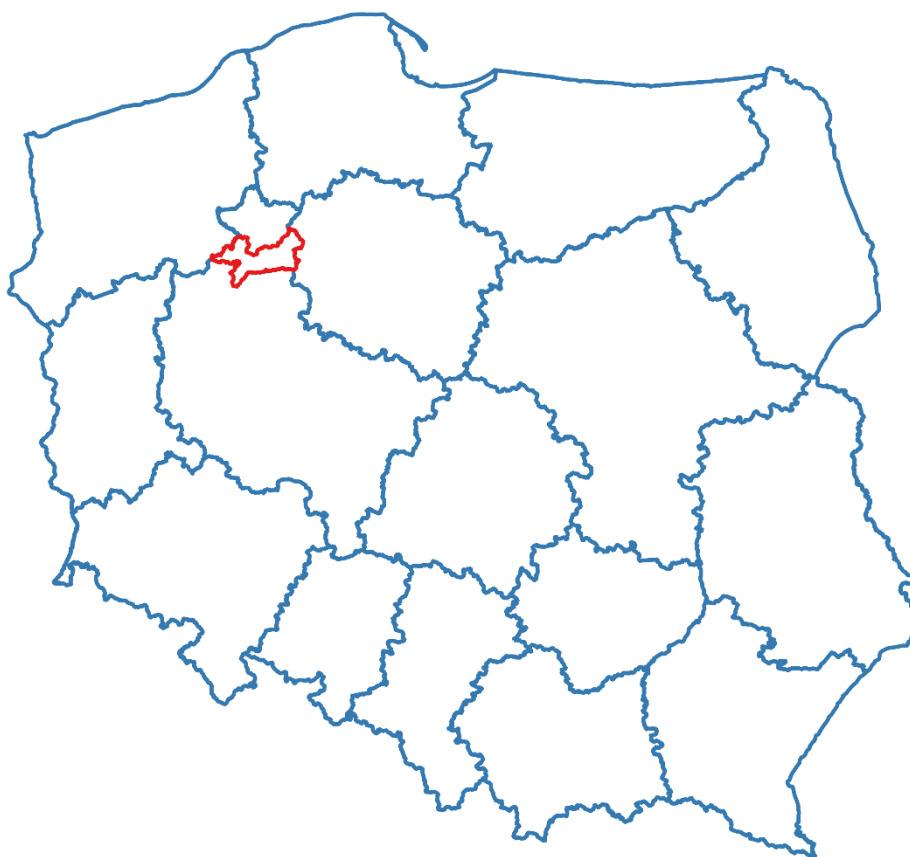
- zintegrowana promocja turystyczna w ujęciu funkcjonalnym całego powiatu pilskiego, w tym regionu turystycznego „Krajny”, uwzględniające potencjał przyrodniczy powiatu pilskiego;
- organizacja targów gospodarczych i turystycznych;
- wspieranie rozwoju turystyki senioralnej;
- pozyskiwanie środków zewnętrznych na projekty wspierające zintegrowany rozwój gospodarczy i turystyczny;
- wspieranie rewitalizacji Kolejki Wyrzyskiej.

Szczególne znaczenie ma zadanie dotyczące rewitalizacji Kolejki Wyrzyskiej, która wpisana została do rejestru zabytków.

5.2. Charakterystyka powiatu i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu

5.2.1. Położenie powiatu

Powiat Pilski położony jest w północnej części województwa wielkopolskiego. Zajmuje obszar 126 602 ha, co stanowi ok. 4,24% powierzchni województwa (GUS, 2023).

Ryc. 1. Powiat Pilski na tle kraju

Źródło: opracowanie własne

Jednostka graniczy:

- na północy – z Powiatem Złotowskim (woj. wielkopolskie);
- na wschodzie – z Powiatem Sępoleńskim (woj. kujawsko-pomorskie);
- na wschodzie – z Powiatem Nakielskim (woj. kujawsko-pomorskie);
- na południu – z Powiatem Wągrowieckim (woj. wielkopolskie);
- na południu – z Powiatem Chodzieskim (woj. wielkopolskie);
- na południu – z Powiatem Czarnkowsko-Trzcianeckim (woj. wielkopolskie);
- na zachodzie – z Powiatem Wałeckim (woj. zachodniopomorskie).

Źródło: opracowanie własne

Według podziału fizyczno-geograficznego opracowanego przez Jerzego Kondrackiego Powiat Piłski znajduje się w prowincji Niżu Środkowoeuropejskiego, podprowincji Pojezierz Południowobałtyckich oraz 3 makroregionów – Pojezierze Południowopomorskie, Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka, Pojezierze Wielkopolskie. W końcowej klasyfikacji mezoregionalnej, na terenie powiatu odnotowuje się mezoregiony:

- Kotlina Gorzowska – na niewielkim obszarze zachodniej części gm. Ujście;
- Pojezierze Chodzieskie – na terenie gm. Ujście;
- Dolina Środkowej Noteci – na terenie gm. Ujście, m. Piła, niewielkim fragmencie południowo-wschodniej części gm. Szydłowo oraz południowych częściach gm. Wyrzysk, Białosłowie, Miasteczko Krajeńskie, Kaczory.
- Pojezierze Wałeckie – na terenie gm. Szydłowo;
- Dolina Gwdy – na terenie m. Piła i gm. Kaczory;

- Pojezierze Południowokrajeńskie – na terenie gm. Kaczory, Miasteczko Krajeńskie, Wysoka, Białośliwie, Wyrzysk, Łobżenica.

Na obszarze Powiatu Pilskiego znajduje się 9 gmin, w tym:

- 1 gmina miejska (Piła);
- 6 gmin miejsko-wiejskich (Kaczory, Łobżenica, Miasteczko Krajeńskie, Ujście, Wyrzysk, Wysoka);
- 2 gminy wiejskie (Białośliwie, Szydłowo).

Ryc. 3. Gminy na terenie Powiatu Pilskiego

Źródło: opracowanie własne

5.2.2. Charakterystyka społeczno-gospodarcza

Powiat Pilski zamieszkiwany jest przez 131 265 osób, co stanowi ok. 4,8% mieszkańców województwa wielkopolskiego (miejsce zamieszkania) wg danych GUS na 31.12.2022 r. Wskaźnik gęstości zaludnienia analizowanej jednostki wynosi 104,1 osób/km² i jest nieznacznie niższy niż w województwie wielkopolskim (117,1 osób/km²), jak i na terenie kraju – 120,8 osób/km² (dane GUS na 2022 r.)

Tabela 1. Liczba mieszkańców, powierzchnia i gęstość zaludnienia Powiatu Pilskiego z podziałem na gminy

Lp.	Gmina	Liczba mieszkańców	Powierzchnia (ha)	Gęstość zaludnienia-ludność na 1 km ²
1	Białośliwie	4 566	7 559	60,4
2	Kaczory	7 465	15 063	49,6
3	Łobżenica	9 052	19 079	47,4
4	Miasteczko Krajeńskie	3 028	7 091	42,7
5	Piła	70 624	10 268	687,8
6	Szydłowo	9 580	26 744	35,8
7	Ujście	7 626	12 595	60,5
8	Wyrzysk	13 189	15 904	82,9
9	Wysoka	6 135	12 299	49,9
Łącznie		131 265	126 602	103,7

Źródło: GUS 2022

W ciągu ostatnich dziesięciu lat odnotowuje się systematyczny spadek liczby ludności w Powiecie Pilskim. W porównaniu do 2013 r. liczba mieszkańców powiatu zmniejszyła się o niespełna 7 tys. osób (wg danych GUS). Oznacza to, że spadek liczby mieszkańców wyniósł ponad 5%. Na taki stan rzeczy wpłynął ujemny przyrost naturalny notowany ciągle od 2019 r. (jedynie w latach 2014-2015 i 2017-2018 wystąpił dodatni przyrost naturalny) oraz ujemne saldo migracji w latach 2013-2022 (GUS). W ostatnim dziesięcioleciu najwięcej osób odnotowano w 2013 r. – 138 218, zaś najmniej w 2022 r. – 131 265.

Strukturę demograficzną powiatu tworzą osoby w wieku przedprodukcyjnym (18,5%), produkcyjnym (58,4%) oraz poprodukcyjnym (23,1%), (GUS, 2022). Pod względem gospodarczym negatywnie należy interpretować powyższe dane ze względu na większą liczbę osób w wieku poprodukcyjnym od osób w wieku przedprodukcyjnym. Zarówno liczba osób w wieku przedprodukcyjnym (oprócz 2021 r.), jak i produkcyjnym wykazuje trend spadkowy w ostatnim 10-leciu w przeciwieństwie do osób w wieku poprodukcyjnym, których z roku na rok przybywa w procentowej strukturze udziału ludności wg ekonomicznych grup wieku. W związku z powyższym sytuacja demograficzna powiatu jest niekorzystna, obserwowany jest proces starzenia się społeczeństwa przy równoczesnym braku zastępowalności pokoleń ze względu na malejącą liczbę urodzeń w ostatnich latach, np. 1 354 w 2013 r. przy 935 w 2022 r. Powiat Pilski charakteryzuje się stosunkowo dużym udziałem ludności zamieszkującej miasta w stosunku do całości liczby ludności powiatu – ok. 66,5%. W tym miejscu należy odnotować, że miejscowość Kaczory 1 stycznia 2022 r. uzyskały status miasta, zaś 1 stycznia 2023 r. Miasteczko Krajeńskie po 50 latach odzyskało prawa miejskie.

Na terenie powiatu udział osób bezrobotnych jest niewielki i wyniósł z końcem 2022 r. 2,9% (GUS). W ostatnich 10 latach sytuacja na rynku pracy znacznie się poprawiła się. W 2013 r. poziom bezrobocia był najwyższym i wyniósł 7,6%. Od tego momentu bezrobocie systematycznie spadało osiągając najniższą wartość 2,8% w 2019 r. W roku 2020 poziom bezrobocia nieznacznie się podniósł do 3,7%, a rok później spadł już do 3,1%. Wzrost bezrobocia w ww. latach związany był z występującą globalnie pandemią covid-19, która sparaliżowała sektor rynku pracy, głównie w latach 2020-2021. W 2022 r. poziom bezrobocia powrócił do stanu z 2017r. – 2,9%.

Na terenie Powiatu Pilskiego z końcem 2023 r. wg danych GUS odnotowano 14 779 podmiotów gospodarczych, w tym 14 186 które należą do sektora prywatnego. Struktura sektora prywatnego składa się na osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą – 11 455, spółki handlowe – 974, stowarzyszenia i organizacje społeczne – 556, spółki handlowe z udziałem kapitału zagranicznego – 100, fundacje – 56 oraz spółdzielnie – 61. Na sektor publiczny składają się: państwowe i samorządowe jednostki prawa budżetowego – 210 oraz spółki handlowe – 17. Wg sekcji i działów PKD 2007 najwięcej podmiotów ogółem odnotowano w sektorze G – 2 902 oraz F – 2 031. Sekcja G to handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, a sekcja F to budownictwo. W latach 2014-2023 liczba podmiotów gospodarczych zwiększyła się o 1 951 podmioty. W tym czasie najwięcej odnotowano ich w 2023 r. – 14 779, a najmniej w 2014 r. – 12 828. Pod względem klas wielkości przedsiębiorstw, na terenie powiatu występuje: 1 przedsiębiorstwo zatrudniające powyżej 1000 pracowników, 12 podmiotów w przedziale od 250 do 999 osób, 101 pomiotów o wielkości od 50 do 249 osób oraz 408 mniejszych przedsiębiorstw zatrudniających od 10 -49 osób. Przeważają małe działalności, w których pracuje nie więcej jak 9 osób – 14 257.

Zgodnie z danymi GUS, na terenie powiatu w 2023 r. znajdowało się 15 turystycznych obiektów noclegowych, w tym 10 całorocznych. W ostatnich latach ich liczba była zmienna. W ostatnich 10 latach

najwięcej obiektów noclegowych odnotowano w 2015 r. – 25, zaś najmniej w 2021 r. – 12. W 2023 r. łączna liczba miejsc noclegowych wyniosła 965, w tym 723 całorocznych. W 2022 r. liczba cudzoziemców nocujących w ww. obiektach wyniosła 7 075 i wartość ta jest porównywalna do tych, które miały miejsce jeszcze przed pandemią covid-19. Dla porównania, w 2020 r. odnotowano tylko 1 867 cudzoziemców, którzy korzystali z oferty noclegowej obiektów z terenu powiatu. W ostatnich 10. latach najwyższą wartość miała miejsce w 2013 r. - 7 928. Osoby z: Niemiec - 2 226, Ukrainy – 1 369 oraz Holandii – 518 stanowiły najbardziej liczne grupy cudzoziemców odwiedzających Powiat Pilski w 2022 r.

Przez Powiat Pilski przebiegają drogi krajowe nr 10 i 11 oraz drogi wojewódzkie nr: 179, 180, 188, 190, 242 i 178. Ponadto, w Pile, która jest ważnym ośrodkiem dla polskiego kolejnictwa zbiega się 6 linii kolejowych:

- 18 – relacji Kutno – Piła Główna;
- 203 – relacji Tczew – Kostrzyn nad Odrą;
- 354 – relacji Poznań Główny – Piła Główna;
- 374 – relacji Mirosław – Piła Główna;
- 403 – relacji Piła Północ – Unikowo;
- 405 – relacji Piła Główna – Ustka.

5.2.3. Charakterystyka przyrodnicza

Potencjał środowiska przyrodniczego wyrazić można m.in. poprzez obszary prawnie chronione, których powierzchnia na terenie Powiatu Pilskiego z końcem 2022 r. wyniosła 53 897,25 ha, tj. ok. 42% całej powierzchni powiatu. Zgodnie z Centralnym Rejestrem Form Ochrony Przyrody na terenie powiatu występuje:

- obszar chronionego krajobrazu „Pojezierze Wałeckie i Dolina Gwdy (woj. wielkopolskie)” – kod PL.ZIPOP.1393.OCHK.72, utworzenie: 01.07.1989 r.;
- obszar chronionego krajobrazu „Dolina Noteci” – kod PL.ZIPOP.1393.OCHK.366, utworzenie: 01.07.1989 r.;
- obszar chronionego krajobrazu „Dolina Łobżonki i Bory Kujańskie” – kod PL.ZIPOP.1393.OCHK.395, utworzenie: 01.07.1989 r.;
- obszar Natura 2000 „Dolina Noteci” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH300004.H, utworzenie: 15.01.2008 r.;
- obszar Natura 2000 „Dolina Rurzyca” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH300017.H, utworzenie: 13.02.2009 r.;
- obszar Natura 2000 „Struga Białosiłwka” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH300054.H, utworzenie: 08.02.2011 r.;
- obszar Natura 2000 „Dębowa Góra” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH300055.H, utworzenie: 08.02.2011 r.;
- obszar Natura 2000 „Ostoja Pilska” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH300045.H, utworzenie: 08.02.2011 r.;
- obszar Natura 2000 „Dolina Łobżonki” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH300040.H, utworzenie: 08.02.2011 r.;
- obszar Natura 2000 „Puszcza nad Gwdą” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLB300012.B, utworzenie: 13.10.2007r.;

- obszar Natura 2000 „Nadnoteckie Łęgi” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLB300003.B, utworzenie: 05.11.2004 r.;
- obszar Natura 2000 „Dolina Środkowej Noteci i Kanału Bydgoskiego” – kod PL.ZIPOP.1393.N2K.PLB300001.B, utworzenie: 05.11.2004 r.;
- zespół przyrodniczo-krajobrazowy „Góra Dąbrowa” – kod PL.ZIPOP.1393.ZPK.171, utworzenie: 23.11.2010 r.;
- rezerwat przyrody „Kuźnik” – kod PL.ZIPOP.1393.RP.158, utworzenie: 18.11.1959 r.;
- rezerwat przyrody „Smolary” – kod PL.ZIPOP.1393.RP.527, utworzenie: 05.01.1991 r.;
- rezerwat przyrody „Torfowisko Kaczory” – kod PL.ZIPOP.1393.RP.886, utworzenie: 13.07.1994 r.;
- rezerwat przyrody „Wielkopolska Dolina Rurzyca” – kod PL.ZIPOP.1393.RP.900, utworzenie: 12.12.2008r.;
- rezerwat przyrody „Zielona Góra” – kod PL.ZIPOP.1393.RP.1404, utworzenie: 03.01.1969 r.;
- rezerwat przyrody „Nietoperze w Starym Browarze” – kod PL.ZIPOP.1393.RP.1570, utworzenie: 11.02.2015r.;
- 138 pomniki przyrody;
- 28 użytków ekologicznych.

Lesistość powiatu wynosi 28,8% jej powierzchni i jest to ogółem 37 405,38 ha. Grunty leśne publiczne to 35 228,71 ha, zaś grunty leśne prywatne to 2 176,67 ha. W latach 2013-2022 powierzchnia gruntów leśnych zwiększyła się o 233 ha. Zadrzewienia występują głównie w północnej części Gminy Łobżenica oraz w pasie okalającym miasto Piła, a także w północnej części Gminy Kaczory i wschodniej części Gminy Szydłowo.

Sieć hydrograficzną powiatu tworzy rzeka Noteć przepływająca przez Gminę Ujście oraz wyznaczająca południową granicę powiatu. Kolejną ważną rzeką płynącą przez teren powiatu jest Gwda, która jest dopływem Noteci i przepływa przez Gminę Szydłowo, Piłę, wpływając do Noteci w m. Ujście. Do innych rzek z terenu powiatu należy wymienić dopływy Gwdy: Rurzycę, Piławę, Dobrzycę, Rudę, Pękawnicę i Głomię. Dopływami Noteci są: Łobżonka, do której z kolei wpływa Lubcza. Na obszarze powiatu występują następujące największe jeziora: Sławianowskie (324 ha) i Stryjewo (151 ha), które znajdują się częściowo na terenie Gminy Łobżenica, Wapińskie (128 ha) znajdujące się w połowie na terenie Gminy Kaczory, Falmierowskie (53 ha) w Gminie Wyrzysk i Ostrowite (47 ha) znajdujące się w mniejszej części na terenie Gminy Łobżenica. Warto odnotować, że w południowo-wschodniej części powiatu (Gmina Wyrzysk znajdują się stawy hodowlane o łącznej powierzchni przekraczającej 300 ha.

Ukształtowanie terenu powiatu ma charakter równiny. Najniżej położone tereny występują w dolinie rzeki Noteć, zaś najwyższe wzniesienia znajdują się w okolicach Szydłowa ze wzniesieniem Dąbrowa liczącym 207 m n.p.m. Większe wyniesienia terenu znajdują się również w pasie pomiędzy Kaczorami poprzez Miasteczko Krajeńskie aż do Osieka nad Notecią osiągając 192 m n.p.m.

5.2.4. Zarys historii powiatu¹

Tysiąc lat temu dolina Noteci była naturalną granicą dzielącą terytoria słowiańskich plemion – Polan i Pomorzan. Wzdłuż rzeki istniała linia grodów warownych: Santok, Drezdenko, Wieleń, Czarnków, Ujście i Nakło. Pomorze zostało przyłączone do Polski za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Po śmierci Chrobrego ponownie odpadło i dopiero wyprawy Bolesława Krzywoustego sprawiły, że tereny po obu stronach Noteci znalazły się w granicach państwa polskiego. W tym okresie obszar ten był słabo zaludniony i nieprzystępny z powodu bardzo silnego zadrzewienia i bagnistego charakteru doliny Noteci. Dopiero z XIII wieku pochodzą pierwsze wzmianki o początkach kolonizacji tych ziem. W tym też wieku utrwalił się w Wielkopolsce podział na dwie dzielnice książęce: poznańską i kaliską. Granica pomiędzy nimi biegła po Gwdzie.

W początkowym okresie najważniejszym grodem ziemi pilskiej było Ujście, które w XIII wieku stało się nawet stolicą księstwa. Okolice Piły do XVI wieku były mało zaludnione.

Nowy podział administracyjny zaprowadził Kazimierz Wielki (król Polski w latach 1333-1370). W miejsce kasztelani powstały województwa i powiaty. Tereny na zachód od Gwdy znalazły się w województwie poznańskim i powiatach poznańskim oraz wałeckim (powstał później). Obszar na wschód od Gwdy zaliczono do województwa kaliskiego i powiatu nakielskiego. Na dobrach królewskich powstały starostwa. Siedzibą dużego starostwa stało się Ujście (później utworzono starostwo ujsko-pilskie).

Pod koniec XVI wieku rozpoczęła się kolonizacja tego obszaru. Przybrała ona na sile w następnych stuleciach. Wzdłuż doliny Noteci powstało szereg wsi olęderskich.

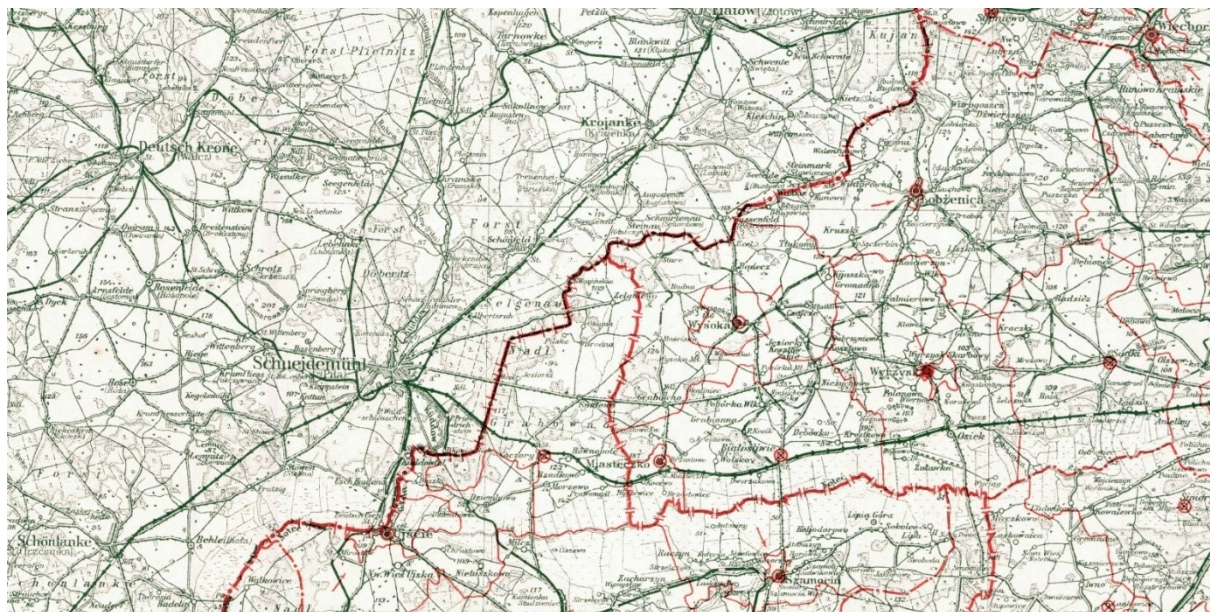
W końcu 1772 r. Ziemia Pilska została zajęta przez Prusy. W okresie zaboru nastąpił poważny napływ ludności niemieckiej i stopniowa germanizacja tego obszaru. Wyzwolenie znacznej części przyniosło dopiero Powstanie Wielkopolskie, które wybuchło 27 grudnia 1918 r. Traktat wersalski z 28 czerwca 1919 r. poprowadził granicę polsko-niemiecką na Noteci i Gwdzie. Po polskiej stronie znalazły się: Ujście, Kaczory, Miasteczko Krajeńskie, Białośliwie, Wysoka i Wyrzysk. Piła i teren dzisiejszej gminy Szydłowo - wbrew pierwotnym projektom – przyznane zostały Niemcom. Na obszarze tym zaborca utworzył Marchię Graniczną Poznań – Prusy Zachodnie ze stolicą w Pile.

II wojna światowa na ziemi pilskiej rozpoczęła się 1 września 1939 r. o godz. 1.20 atakiem niemieckich dywersantów na przygraniczną wieś Jeziorki (gm. Kaczory). Wyzwolenie Piły nastąpiło 14 lutego 1945 r. po ciężkich bojach.

Po wojnie Piła była w gruzach i wyludniona. Od połowy 1945 r. zaczęli napływać do niej i okolicznych wsi osadnicy z Polski centralnej i z Kresów Wschodnich – polskich do 17 września 1939 r. województw - zagarniętych przez Sowieców, a po wojnie na stałe włączonych do Związku Radzieckiego.

Administracyjnie ziemia pilska do czerwca 1975 r. znajdowała się w województwach: poznańskim (miasto Piła, gminy: Kaczory i Ujście), koszalińskim (Gmina Szydłowo) oraz bydgoskim (powiat wyrzyski – gminy: Białośliwie, Miasteczko Krajeńskie, miasta i gminy: Łobżenica, Wyrzysk i Wysoka). W latach 1975-1998 należała do nowo utworzonego województwa pilskiego. Od 1 stycznia 1999 r. w całości tworzy powiat pilski ze stolicą w Pile.

¹ <https://www.powiat.pila.pl/o-powiecie/informacje/powiat-pilski>

Ryc. 4. Ziemie Powiatu Piłskiego w 1937 r.

źródło: www.maps.mapywig.org

5.2.5. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy to inaczej krajobraz, w którym ogół cech naturalnych (przyrodniczych) został zdominowany przez dzieła rąk ludzkich (definicja NID). Z kolei w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wskazano, że jest to postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka.

Wszelkie przekształcenia, zmieniające wygląd krajobrazu kulturowego przez likwidowanie lub zniekształcenie cech stanowiących o jego wartościach stanowią zagrożenie jego zachowania. W celu jego ochrony Gminy mogą go chronić poprzez utworzenie parku kulturowego lub ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Na terenie Powiatu Piłskiego nie odnotowuje się parku kulturowego. Poszczególne gminy posiadają miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, w których znajdują się zapisy odwołujące się do ochrony obiektów zabytkowych. Odpowiednio liczba MPZP:

- Gmina Białosłiwie – 9 MPZP, pokrycie MPZP 5,7%;
- Gmina Kaczory – 69 MPZP, pokrycie MPZP ok. 6,9%;
- Gmina Łobżenica – 44 MPZP, pokrycie MPZP 99,9%;
- Gmina Miasteczko Krajeńskie – 0 MPZP, pokrycie MPZP 0%;
- Gmina miasto Piła – 273 MPZP, pokrycie MPZP 89,6%;
- Gmina Szydłowo – 61 MPZP, pokrycie MPZP ok. 0,7%;
- Gmina Ujście – 42 MPZP, pokrycie MPZP ok. 21,2%;
- Gmina Wyrzysk – 19 MPZP, pokrycie MPZP 16,4%;
- Gmina Wysoka – 19 MPZP, pokrycie MPZP 39,9%.

Osadnictwo i układy przestrzenne

Powiat Pilski wg podziału na typy sieci osadnictwa wiejskiego wg M. Kiełczewskiej-Zalewskiej należy w większości do typu osadnictwa sieć osadnictwa skupionego, w tym :

- w części wschodniej jest to sieć wsi średniej wielkości (20-100 domów mieszk.), o śródpolnym położeniu zabudowań i węzłowym układzie dróg. Przeważnie feudalnego położenia;
- pozostała część powiatu zaliczana jest do sieci wsi małych i przysiółków o śródpolnym położeniu zabudowań. Pochodzi z różnych okresów historycznych.

Ponadto na obszarze doliny Noteci znajduje się sieć osiedli osadnictwa skupionego z domieszką osiedli rozproszonych – sieć rzędówek luźnych, długich i osiedli rozproszonych nowszego pochodzenia. Powstała w wyniku reform agrarnych i wylesienia (XIX i XX w.). Z kolei wg H. Szulca, na terenie Powiatu Pilskiego pod względem morfogenetycznych występują:

- w części zachodniej województwa (gm. Szydłowo) – duże ulicówki, duże owalnice, duże ślepe owalnice;
- w części północno-zachodniej i południowej (gm. Szydłowo oraz gm. Kaczory) – wielodrożnice;
- miasto Piła – jako miasto;
- pozostała część powiatu – wsie nieregularne (drogowe ślepe drogowe, małe owalnice, rozdrożne, okrągłe i okolnice).

Historyczne układy urbanistyczne

Zgodnie z Planem Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Wielkopolskiego Wielkopolska 2020+ na obszarze Powiatu Pilskiego znajdują się historyczne układy przestrzenne – układy urbanistyczne ujęte w rejestrze zabytków oraz nieujęte w rejestrze zabytków. Nie odnotowuje się historycznych układów ruralistycznych wpisanych do rejestru zabytków. W poniższej tabeli przedstawiono najważniejsze informacje dotyczące historycznych założeń przestrzennych.

Tabela 1. Historyczne układy urbanistyczne

Lp.	Miejscowość	Obiekt funkcja pierwotna	Nadanie praw miejskich	Wpis do rejestru zabytków
1	Łobżenica	układ urbanistyczny	1314 r.	A-707 z 24.09.1990
2	Miasteczko Krajeńskie	układ urbanistyczny	przed 1457 r.	
3	Piła	układ urbanistyczny	I poł. XV w.	
4	Ujście	układ urbanistyczny	1413 r.	593/Wlkp/Az 13.03.2008
5	Wyrzysk	układ urbanistyczny	przełom XV i XVI w.	
6	Wysoka	układ urbanistyczny	1521 r.	

źródło: opracowanie własne na podstawie PZP WW

Łobżenica

Rodowodu miasta należy doszukiwać się we wczesnym średniowieczu. Źródła historyczne podają datę 1314 jako rok lokacji miasta na prawach magdeburskich, jednak z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, iż przekształciło się ono w ośrodek miejski ze wcześniej założonego w tym miejscu grodu. Swoją pierwotny układ uzyskało w późnym średniowieczu, kiedy przy Starym Mieście (Plac Wolności) powstało Nowe Miasto (Plac Zwycięstwa) zwane Małym Gdańskiem. Pierwotne miasto powstało na bazie nieregularnego czworoboku, lekko wydłużonego w kierunku południowym, z dłuższym bokiem północnym. Posiadało obwarowania obronne z przynajmniej 3 bramami. Dodatkowo było otoczone dogodnym terenem, który sam w sobie posiadał właściwości obronne, mianowicie ze

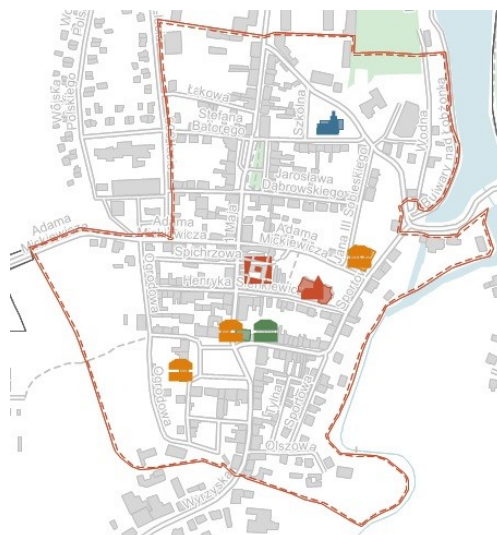
wschodu Łobżenica graniczyła z rzeką Łobżonką, od południa z tzw. Doliną Przepadłą a z zachodu oblewały ją wody nieistniejącego już Jeziora Lepsze. Dzisiejsze miasto zachowało pierwotny układ ulic i parceli, z krajobrazu zniknęły tylko obwarowania i baszty. Do najcenniejszych miejsc na terenie historycznego układu urbanistycznego miasta można zaliczyć teren Kościoła pw. św. Trójcy z zachowanym po przebudowach budynkiem sakralnym oraz niewidocznym na powierzchni cmentarzem przykościelnym; Wzgórze św. Anny, na którym stał kościółek pod tym samym wezwaniem, rozebrany w XX wieku oraz obszar, gdzie aktualnie znajduje się budynek Gminnego Centrum Kultury, a gdzie pierwotnie swoją siedzibę mieli właściciele Łobżenicy. Pod względem historycznym najważniejszy jest sam pierwotny rynek Starego i Nowego Miasta, wokół którego kręciło się całe życie średniowiecznej Łobżenicy. Łobżenicki układ urbanistyczny jest o tyle nietypowy, że wpisane zostały w niego dwa rynki. Starszy, utworzony w XV wieku, czyli dzisiejszy Plac Wolności, oraz nowszy pochodzący z XVII wieku – Plac Zwycięstwa. Rynki były centralnymi punktami dwóch dzielnic – Starego i Nowego Miasta. Stare Miasto do dzisiaj zachowało swój pierwotny układ i charakter ulic, wraz z podziałem na parcele. W samym obrębie rynku znajduje się kilka zabytków wpisanych do Wielkopolskiego Rejestru Zabytków, jak również innych budowli ujętych w Wielkopolskiej oraz Gminnej Ewidencji Zabytków. Nowe Miasto skupione wokół obecnego Placu Zwycięstwa powstało w 1 połowie XV wieku, a przez jego środek biegło przedłużenie głównego szlaku komunikacyjnego ze Starego Miasta. Nowe Miasto w XIX wieku przeszło regulację, która zmieniła nieco jego rozkład. Ze względu na zabytkowy charakter układu urbanistycznego, który został wpisany do wojewódzkiego rejestru zabytków, zostały dla niego wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej.²

Fot. 1. Nowe Miasto (po lewej) i Stare Miasto (po prawej) w Łobżenicy – historyczne założenie urbanistyczne

źródło: fotografie własne

² Program Opieki nad Zabytkami Gminy Łobżenica na lata 2020-2023

Ryc. 5. Urbanistyczny układ Łobżenicy

źródło: mapy.zabytek.gov.pl

Ujście

Początki Ujścia należy utożsamiać z czasami tworzenia się państwa polskiego. To właśnie tutaj król Bolesław Chrobry zbudował na miejscu istniejącej już osady gród warowny. W XII w. Ujście zmienia swoje znaczenie i staje się grodem kasztelańskim. W okolicach dzisiejszego Starego Rynku stał zamek, który udokumentował Jan Długosz w 1249 r. W XIV w. król Kazimierz Wielki utworzył starostwo ujskie, rozbudowano także zamek, który przetrwał do 1773 r. Ukoronowaniem znaczenia Ujścia było nadanie mu praw miejskich na prawie magdeburskim przez króla Władysława Jagiełłę w 1413 r. W 1576 r. król Stefan Batory, a w 1650 r. król Jan Kazimierz potwierdzili prawa miejskie Ujścia. Jest to jedyne miasto na terenie gminy, które posiada czytelny, średniowieczny układ urbanistyczny. Oparty jest on na skrzyżowaniu 3 ulic. Ulica Staszica i Pilska tworzą główny trakt przechodzący przez miasto relacji północ-południe. Od strony zachodniej ulica Czarnkowska rozdziela ww. ulice. Ponadto układ miasta związany jest z rzeką Noteć (przepływa na linii wschód – zachód) oraz rzeką Gwdą, która rozwidła się tworząc wyspę i wpływa do Noteci od północy na wysokości Huty Szkła. Nieodłącznym elementem rozplanowania przestrzennego Ujścia jest niewielki prostokątny Rynek, tzw. Stary Rynek z centralnie umieszczonym kościołem poewangelickim o konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglanym. Północną pierzeję rynku stanowi zabytkowa pastorówka. W pierzei wschodniej znajduje się 5 budynków mieszkalnych jedno i dwukondygnacyjnych, a w zachodniej – dwa budynki mieszkalne jednokondygnacyjne. Pierzeję południową formują współczesne obiekty mieszkalne. Z każdego narożnika placu rynkowego wychodzi jedna ulica, z zaznaczeniem że w narożniku północno-wschodnim i północno-zachodnim są to ścieżki piesze. Większość zabudowań z terenu historycznego układu urbanistycznego pochodzi z końca XIX w. i pocz. XX w. Najbardziej charakterystyczne obiekty miasta znajdują się w południowej części założenia przy ul. Staszica. Jest to neobarokowy kościół katolicki oraz budynek ratusza o formach eklektycznych, jedyny tego typu zachowany obiekt na terenie Powiatu Pilskiego. Na południowy-zachód od kościoła umiejscowiono tzw. Kalwarię Ujską z budynkiem Belle Vue na szczycie. Historyczne założenie przestrzenne Ujścia jest rozległe, dużo większe od układu urbanistycznego Łobżenicy. Wydłużone w stronę północną, po zachodnim brzegu Gwdy przypomina swoim kształtem nieregularny trójkąt. Ze względu na uwarunkowania kulturowe oraz krajobrazowe śródmiejski obszar miasta z wyznaczonym układem urbanistycznym zasługuje na zachowanie.

Fot. 2. Historyczne założenie urbanistyczne Ujścia
źródło: fotografia własna

Ryc. 6. Urbanistyczny układ Ujścia
źródło: mapy.zabytek.gov.pl

5.2.6. Zabytki nieruchome

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w myśl art. 6 ust. 1 pkt. 1, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Na terenie Powiatu Pilskiego znajdują się następujące zabytki nieruchome, które wpisano do rejestru zabytków, będące:

- a) układami urbanistycznymi,
- b) dziełami architektury i budownictwa,
- c) dziełami budownictwa obronnego,
- d) obiektami techniki,
- e) cmentarzami,
- f) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- g) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne.

W Powiecie Pilskim znajduje się zabytkowy układ urbanistyczny Łobżenicy i Ujścia. Obiekty architektury i budownictwa są reprezentowane najliczniej. Zaliczyć można do nich obiekty sakralne takie jak dzwonnice, synagogi, kościoły poewangelickie i katolickie, klasztory, plebanie i pastorki, budynki mieszkalne, zajazdy, budynki użyteczności publicznej, budynki gospodarcze, itp. Do dzieł budownictwa obronnego zaliczyć można arsenały i kasyna oficerskie. Obiekty techniki na terenie powiatu utożsamiać można ze stopniem wodnym „Nowe nr 12” i „Krostkowo nr 11”, z zespołami dworców kolejowych szerokotorowych i wąskotorowych, a także zespołem Gazowni Miejskiej. Ponadto odnotowuje się również stare, zabytkowe cmentarze: rzymsko-katolickie, ewangelickie, prawosławne, żydowskie, choleryczne i wojenne. Zaprojektowane formy historycznej zieleni stanowią parki dworskie i pałacowe, parki miejskie, klasztorne, czy ogrody plebańskie. Odnotowano także Miejsce Pamięci Narodowej. Powyższe formy zabytków zostały szczegółowo omówione w podrozdziale 5.4., a także 5.2.5 oraz 5.5.

5.2.7. Zabytki ruchome

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w myśl art. 6 ust. 1 pkt. 2, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania, zabytki ruchome będące w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej;
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje;
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami;

- wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego;
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach;
- instrumentami muzycznymi;
- wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi;
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

W poniższej tabeli przedstawiono zabytki ruchome znajdujące się na terenie Powiatu Pilskiego wpisane do rejestru zabytków. Są to w zdecydowanej większości wyposażenia kościołów, rzadziej dworów, czy kamienic. Mając na uwadze względy bezpieczeństwa oraz wrażliwość danych, w poniższej tabeli przedstawiono informacje ogólne.

Tabela 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Nazwa obiektu	Datowanie	Wpis do rejestru zabytków
GINA BIAŁOŚLIWIE					
1	Białośliwie	kościół parafialny pw. NSPJ	wyposażenie (głównie obiekty rzemiosła artystycznego)		598 – 604 B decyzją z dnia 16.09.1982 r.
2	Krostkowo	kościół parafialny pw. św. Mikołaja	wyposażenie m.in. ołtarz główny, ołtarz boczny, rzeźby, dzwony oraz inne obiekty rzemiosła artystycznego	w większości powstałe na przestrzeni XVII – XX w.	610 – 631 B decyzją z dnia 16.09.1982 r. oraz pod numerem 1326 B decyzją z dnia 27.02.1985 r.
3	Pobórka Wielka	kaplica pw. Niepokalanego Serca NMP	wyposażenie (m.in. figura przydrożna „Chrystus”, datowana na 1 poł. XX w.)		674 – 677 B decyzją z dnia 14.10.1982 r.
4	Tomaszewo	kapliczka	kapliczka przydrożna z figurą MB Niepokalanie Poczętej	1912 r.	B – 1456 decyzją z dnia 03.11.1997 r.
GINA KACZORY					
5	Morzewo	kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego	wyposażenie (obiekty z początku XX w., utrzymane w stylistyce eklektycznej: ołtarz główny, dwa ołtarze boczne, balustrada wydzielająca prezbiterium, ambona, chrzcielnica, organy, ławy kolatorskie, konfesjonały, feretrony oraz malowidła figuralne w prezbiterium)	pocz. XX w.	434/Wlkp/B decyzją z dnia 23.12.2015 r.
6	Śmiłowo	kościół parafialny pw.	wyposażenie neogotyckie z początku XX w.: ołtarz główny i dwa	pocz. XX w.	359/Wlkp/B decyzją z

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Nazwa obiektu	Datowanie	Wpis do rejestru zabytków
		św. Małgorzaty i MB Szkaplerznej	ołtarze boczne, balustrada zamykająca prezbiterium, ambona, chrzcielnica, organy, ławki, konfesjonał, zespół obrazów przedstawiających Drogę Krzyżową, dwa witraże w prezbiterium, obiekty rzemiosła artystycznego		dnia 06.08.2014 r.
GMINA ŁOBŻENICA					
7	Dębno	kaplica pw. MB Bolesnej	wyposażenie (obraz „Opłakiwanie Chrystusa”, chrzcielnica, kropielnica, konfesjonał oraz rzeźby z fasady kaplicy)	XIX w.	1049 B – 1053 B decyzją z dnia 26.01.1984 r.
8	Dźwierszno Wielkie	kościół parafialny pw. św. Mikołaja	wyposażenie, m.in.: ołtarz główny i dwa ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, organy, rzeźby oraz obiekty rzemiosła artystycznego	w większości na przestrzeni XVIII – XX w.	204/Wlkp/B decyzją z dnia 28.12.1992 r. i 20.10.2011 r.
9	Górka Klasztorna	kościół pw. NMP Niepokalanie Poczętej – Sanktuarium Maryjnego	wyposażenie w większości barokowe, rokokowe i neobarokowe, m.in. ołtarz główny i cztery ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, balustrada wydzielająca prezbiterium, prospekt organowy, ławki w nawie, rzeźby, obrazy, obiekty rzemiosła artystycznego oraz zespół płyt epitafijnych związanych głównie z rodem Bnińskich	na przestrzeni XVII – XX w.	598/Wlkp/B decyzją z dnia 29.11.1979 r. i 09.08.2022 r.
10	Łobżenica	kościół parafialny pw. Świętej Trójcy	wyposażenie, m.in.: XVII-wieczne ołtarze - główny i cztery boczne wraz z obrazami i rzeźbami oraz grupa Ukrzyżowania, tablica epitafijna Jana Jagacyka rajcy miejskiego i jego żony Jadwigi z 1595 r., XIX - wieczna ambona, organy i chrzcielnica oraz elementy dodane do wystroju kościoła w 2 ćw. XX w.: balustrada oddzielająca prezbiterium, dwa ołtarze boczne pw. św. Józefa i pw. NSPJ, stalle, konfesjonały, balustrada chóru muzycznego i posadzka w nawie	na przestrzeni XVI – XX w.	183/Wlkp/B decyzją z dnia 07.10.2010 r.
11	Łobżenica	kościół pomocniczy pw. św. Szczepana	wyposażenie, m.in. rokokowy ołtarz główny, ambona i chrzcielnica powstałe ok. 1776 r., poza tym sześć obrazów z wizerunkami apostołów oraz neobarokowe elementy wystroju pochodzące z czasów budowy kościoła: ławki w nawie, konfesjonał, polichromie na stropach prezbiterium i nawy oraz ścianie za ołtarzem głównym		182/Wlkp/B decyzją z dnia 07.10.2010 r.

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Nazwa obiektu	Datowanie	Wpis do rejestru zabytków
GMINA MIASTECZKO KRAJEŃSKIE					
12	Grabówno	kościół parafialny pw. św. Antoniego	wyposażenie (neogotycki ołtarz główny i prospekt organowy oraz rokokowa chrzcielnica)		605 – 609 B decyzją z dnia 16.09.1982 r.
13	Miasteczko Krajeńskie	kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	wyposażenie, obiekty neogotyckie z początku XX w.: ołtarz główny, dwa ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica i prospekt organowy	pocz. XX w.	637 – 665 B decyzją z dnia 27.09.1982 r.
14	Miasteczko Krajeńskie	kamienica przy ul. Kościuszki	secesyjny piec kaflowy		1401 B decyzją z dnia 25.04.1985 r.
GMINA MIASTO PIŁA					
15	Piła	kościół parafialny pw. św. Antoniego	obiekty modernistyczne, wykonane ok. 1930 r.: ołtarz główny, ołtarze boczne, ambona, balustrada komunijna, ławki w nawie, zespół witraży oraz polichromie przedstawiające stacje Drogi Krzyżowej i sceny z życia św. Antoniego	w większości z ok. 1930 r.	99/Wlkp/B decyzją z dnia 19.10.1983 r. i 06.07.2007 r.
16	Piła	kościół parafialny pw. Świętej Rodziny	wyposażenie (zespół obiektów neobarokowych, powstałych w 1 ćw. XX w.: ołtarz główny, dwa ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, balustrada wydzielająca prezbiterium, organy, ławki w nawie, konfesjonały, Droga Krzyżowa, sztukaterie oraz obiekty rzemiosła artystycznego)	1 ćw. XX w.	961 – 982 B decyzją z dnia 13.10.1983 r. oraz pod numerem 360/Wlkp/B decyzją z dnia 14.08.2014 r.
GMINA SZYDŁOWO					
17	Leżenica	kościół filialny pw. św. Jakuba Apostoła	wyposażenie, m.in. ołtarz główny, dwa ołtarze boczne, feretron	w większości XIX w.	632 - 636 B decyzją z dnia 27.09.1982 r.
18	Pokrzywnica	kościół filialny pw. św. Michała Archanioła	wyposażenie (ołtarz główny, dwa ołtarze boczne)	XIX w.	666 – 673 B i 696 – 697 B decyzją z dnia 14.10.1982 r.
19	Róża Wielka	kościół parafialny pw. Trójcy Świętej	wyposażenie (m.in.: ołtarz główny i dwa ołtarze boczne, chrzcielnica, prospekt organowy, feretron, rzeźby, malarska dekoracja ornamentalno – figuralna na stropie i ścianach, zespół witraży)	na przestrzeni XVIII – XX w.	593/Wlkp/B decyzją z dnia 14.10.1982 r. oraz 04.04.2022 r.
20	Skrzatusz	kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP	wyposażenie głównie barokowe, m.in.: ołtarz główny z gotycką rzeźbą Pieta, cztery ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, ławki w nawie, balustrada chóru muzycznego, organy, konfesjonały,	XVII i XVIII w.	216 decyzją z dnia 11.11.1959 r. oraz pod numerem 58 B decyzją z

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Nazwa obiektu	Datowanie	Wpis do rejestru zabytków
			rzeźby apostołów ustawione na kapitelach kolumn przyściennych w nawie, zespół ośmiu portretów trumiennych, polichromie		dnia 20.11.1970 r.
21	Stara Łubianka	kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	wyposażenie: ołtarz główny, dwa ołtarze boczne, ambona i prospekt organowy	XIX i XX w.	B- 454 decyzją z dnia 22.07.1996 r.
22	Szydłowo	kościół parafialny pw. MB Nieustającej Pomocy	wyposażenie: neogotycka chrzcielnica oraz obiekty rzemiosła artystycznego	przełom XIX i XX w.	690 – 695 B decyzją z dnia 20.10.1982 r.
23	Zawada	kościół filialny pw. Ścięcia św. Jana Chrzciciela	wyposażenie (XVII-wieczny ołtarz główny i ambona, XIX-wieczny feretron)	XVII, XIX w.	715 – 727 B decyzją z dnia 26.10.1982 r.
GMINA UJŚCIE					
24	Ujście	kościół parafialny pw. św. Mikołaja	wyposażenie barokowe i neobarokowe powstałe w XVIII w. na początku XX w., m.in.: ołtarz główny, trzy ołtarze boczne, ołtarz w kaplicy pw. NSPJ, ambona, chrzcielnica, stalle, organy, witraże, obiekty rzemiosła artystycznego	XVIII w. i na początku XX w.	553/Wlkp/B decyzją z dnia 18.02.1985 r. i 29.04.2020 r.
GMINA WYRZYSK					
25	Bagdad	dwór	wyposażenie (dwa piece kaflowe i żeliwne schody)	przełom XIX i XX w.	595-597 decyzją z dnia 25.02.1981 r.
26	Glesno	kościół parafialny pw. św. Jadwigi	wyposażenie w większości barokowe i neobarokowe, m.in.: ołtarz główny, dwa ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, konfesjonał, komplet ławek w nawie, rzeźby, Droga Krzyżowa oraz obiekty rzemiosła artystycznego	na przestrzeni XVIII – XX w.	365/Wlkp/B decyzją z dnia 16.09.2014 r.
27	Gromadno	kościół parafialny pw. św. Jakuba Większego	wyposażenie w większości barokowe i neobarokowe, m.in.: ołtarz główny, trzy ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, prospekt organowy, feretrony oraz duży zespół rzeźb	na przestrzeni XVIII – XX w.	426/Wlkp/B decyzją z dnia 21.12.2015 r.
28	Kosztowo	kościół parafialny pw. św. Anny	wyposażenie, m.in.: barokowy ołtarz główny, ambona, chrzcielnica z rzeźbą św. Jana Chrzciciela, neogotyckie polichromie na ścianie prezbiterium, organy z 1897 r. oraz obiekty rzemiosła artystycznego, w tym ornaty	na przestrzeni XVIII – XX w.	174/Wlkp/B decyzją z dnia 28.11.1979 r. i 08.02.2010 r.
29	Wyrzyk	kościół parafialny pw. św. Marcina	wyposażenie: barokowy ołtarz znajdujący się w kaplicy, dwa neobarokowe ołtarze boczne, neogotycka chrzcielnica, dwa portrety z 2/3 ćw. XVIII w. -		172/Wlkp/B decyzją z dnia 29.11.1979 r.

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Nazwa obiektu	Datowanie	Wpis do rejestru zabytków
			Mikołaja Rydzyńskiego i Zofii z Grudzińskich Rydzyńskiej, obiekty rzemiosła artystycznego		i 01.02.2010 r.
GMINA WYSOKA					
30	Bądecz	kościół parafialny pw. św. Józefa	wyposażenie, m. in. ołtarz główny, ołtarz boczny, ambonę i chrzcielnicę wykonane przez lokalnego rzeźbiarza Antoniego Gładycha	w większości wykonane w 1956 r.	605/Wlkp/B decyzją z dnia 02.05.2023 r.
31	Młotkowo	dwór	wyposażenie (cztery piece kaflowe)		B - 1455 decyzją z dnia 24.03.1997 r.
32	Tłukomy	dwór	elementy wyposażenia XIX-wiecznego dworu	XIX w.	698 – 714 B decyzją z dnia 20.10.1982 r.
33	Wysoka	kościół parafialny pw. NMP Różańcowej	wyposażenie barokowe, obejmujące: ołtarz główny, trzy ołtarze boczne, ambonę, chrzcielnicę, stalle, belkę tęczową z krucyfiksem oraz grupę rzeźbiarską Ukrzyżowania na belce tęczowej.	w większości XVIII w.	1373 B – 1389 B decyzją z dnia 01.08.1985 r.

Źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu

Fot. 3. Wnętrze kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja w Ujściu

Źródło: fotografia własna

Przy obiektach wymienionych w ww. tabeli prowadzone były liczne prace konserwatorskie. Ich prowadzenie kształtuje się następująco:

1. BAGDAD
 - 1998 r. i 2019 r. – konserwacja dwóch pieców kaflowych;
 - 2018 r. – prace konserwatorskie przy żeliwnych schodach.
2. DĘBNO
 - 2016 r. – konserwacja obrazu „Opłakiwanie Chrystusa”;
 - 2020 r. – konserwacja dwóch rzeźb z fasady kaplicy.
3. DŹWIERSZNO WIELKIE
 - I. 2012 – 2013 – prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym;

- 2017 r. – prace konserwatorskie przy chrzcielnicy, krucyfiksie i zespole płaskorzeźb – Droga Krzyżowa oraz feretronie;
 - l. 2019 – 2020 – prace konserwatorskie ołtarz boczny pw. św. Wawrzyńca;
 - 2021 r. – prace konserwatorskie przy ambonie;
 - l. 2021 – 2023 - prace konserwatorskie ołtarz boczny pw. Matki Bożej.
4. GLESNO
- od 2021 r. prowadzone są prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym
5. GÓRKA KLASZTORNA
- l. 2020 – 2021 – konserwacja krucyfiks z kruchty oraz obrazów z ołtarza w Kaplicy nad Źródłem;
 - 2023 r. – konserwacja relikwiarza w kształcie trumienki oraz krucyfiks z krążganków klasztoru.
6. GROMADNO
- l. 2017 – 2018 - prace konserwatorskie przy zespole rzeźb barokowych;
 - l. 2018 – 2020 – prace konserwatorskie przy ołtarzu bocznym pw. św. Rocha;
 - l. 2020 – 2021 – prace konserwatorskie przy ołtarzu bocznym pw. NMP Niepokalanie Poczętej;
 - l. 2021-2023 – prace konserwatorskie przy ołtarzu bocznym pw. Zaślubin NMP.
7. KOSZTOWO
- l. 2008 – 2010 prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym, ambonie, chrzcielnicy oraz rzeźbie św. Jana Chrzciciela.
8. LEŻENICA
- 2013 r. – konserwacja obrazu św. Jakuba Apostoła z ołtarza głównego.
9. ŁOBŻENICA – kościół parafialny pw. Świętej Trójcy
- l. 2012 – 2016 prace konserwatorskie przy ołtarzu pw. św. Anny;
 - od 2016 r. prowadzone są prace konserwatorskie przy ołtarzu bocznym pw. MB Częstochowskiej.
10. MIASTECZKO KRAJEŃSKIE – kościół
- l. 2016 – 2020 – prace konserwatorskie przy chrzcielnicy, dwóch ołtarzach bocznych, ołtarzu głównym i ambonie.
11. MORZEWO
- 2016 r. – konserwacja malowideł ściennych „Ścięcie św. Jana Chrzciciela” i „Zdjęcie z Krzyża”;
 - 2022/2023 – prace konserwatorskie przy instrumencie organowym.
12. PIŁA – kościół pw. św. Antoniego
- l. 2017 – 2020 – prace konserwatorskie przy zespole witraży;
 - 2021 r. – konserwacja polichromii ściennych przedstawiających stacje Drogi Krzyżowej.
13. PIŁA – kościół pw. Świętej Rodziny
- l. 2017 – 2018 – prace konserwatorskie przy prospekcie i instrumencie organowym;
 - 2021 r. – konserwacja balustrady komunijnej;
 - l. 2021-2023 – prace konserwatorskie przy ławkach w nawie.
14. RÓŻA WIELKA
- 2012 r. – konserwacja obrazu „Koronacja Matki Bożej” z ołtarza głównego;
 - 2021 r. konserwacja rzeźb aniołów z ołtarza głównego;
 - 2022 r. – konserwacja chrzcielnicy;
 - 2023 r. – prace konserwatorskie przy dwóch rzeźbach aniołów na postumentach w kształcie kolumn.

15. SKRZATUSZ

- 2005 r. – konserwacja instrumentu organowego;
- l. 2009 – 2017 – konserwacja ołtarza głównego, czterech ołtarzy bocznych: Ukrzyżowania, Anioła Stróża, Świętej Rodziny i św. Józefa z tabernakulum, rzeźby Pieta z ołtarza głównego, polichromii we wnętrzu kościoła, w tym polichromii zakrystii, chóru muzycznego z rzeźbami dwóch muzykujących aniołów, małego prospektu organowego, chrzcielnicy, rzeźb dwunastu apostołów ustawionych na kapitelach kolumn przyściennych oraz ławek.

16. STARA ŁUBIANKA

- l. 2018 – 2021 – prace konserwatorskie przy dwóch ołtarzach bocznych, ołtarzu głównym i ambonie.

17. UJŚCIE

- l. 2010 – 2011 – prace konserwatorskie przy zespole witraży figuralnych i ornamentalnych;
- l. 2012 – 2013 – konserwacja ołtarza głównego;
- 2015 r. – konserwacja chrzcielnicy;
- 2016 r. – konserwacja sztukaterii chóru muzycznego;
- 2017 r. – konserwacja ambony;
- 2018 r. – konserwacja stalli;
- l. 2019 – 2020 – konserwacja ołtarza bocznego pw. MB Różańcowej;
- l. 2021 – 2022 – konserwacja ołtarza bocznego pw. św. Franciszka.

18. WYRZYSK

- l. 2005 – 2007 – konserwacja ołtarza pw. NSPJ w kaplicy oraz ołtarzy bocznych: pw. św. Marcina i pw. MB Szkaplerznej.

19. WYSOKA

- l. 2012 – 2015 – konserwacja ołtarza głównego, chrzcielnicy oraz belki tęczowej z krucyfiksem;
- l. 2018 – 2019 – konserwacja ambony, trzech ołtarzy bocznych oraz grupy rzeźbiarskiej Ukrzyżowanie
- l. 2020 – 2022 – prace konserwatorskie przy polichromiach figuralnych na sklepieniach naw bocznych.

20. ZAWADA

- 2002 r. - konserwacja ołtarza głównego.

Biorąc pod uwagę powyższe, licznie wykonane prace konserwatorskie, należy stwierdzić, że stan zachowania wyposażenia świątyń z terenu powiatu należy ocenić na dobry. Prowadzone są sukcesywne prace konserwatorskie, parafie nie zaniedbują swoich obowiązków i starają się pozyskać zewnątrz źródła dofinansowań na przeprowadzenie prac naprawczych zabytków ruchomych. Proboszczowie, rady parafialne oraz parafianie prowadzą zbiórki pieniężne celem uzbierania wkładu własnego.

Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej (art. 10 ust 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

5.2.8. Zabytki archeologiczne

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w myśl art. 6 ust. 1 pkt. 3, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania zabytki archeologiczne, będące w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa;
- cmentarzyskami;
- kurhanami;
- reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Narodowy Instytut Dziedzictwa w następujący sposób definiuje pojęcie stanowiska archeologicznego: „Nieruchomy zabytek archeologiczny, zwany także stanowiskiem archeologicznym, to zwarty przestrzennie obszar w obrębie którego występują źródła archeologiczne (zabytki nieruchome i ruchome oraz inne ślady wykorzystania terenu przez człowieka) wraz z otaczającym je kontekstem – tzw. nawarstwieniami kulturowymi, czyli warstwami ziemi, które powstały na stanowisku (np. osadzie pradziejowej) w trakcie jego funkcjonowania w przeszłości.”

Ochrona stanowisk archeologicznych jest niezwykle trudna ze względu na ich specyfikę. Są one nieodnawialne, zatem każda ingerencja, np. podczas prowadzonych badań archeologicznych przyczyniają się do nieodwracalnych zmian w układzie nawarstwień. Dziedzictwo zabytków archeologicznych obejmuje zarówno zabytki nieruchome, jak i ruchome. Dlatego też należy stosować zróżnicowaną strategię ochrony. Zabytki archeologiczne, to zabytki na pierwszy pozór niewidoczne, znajdujące się pod ziemią lub pod wodą. Dopiero przebadanie takiego stanowiska daje możliwość zdobycia wiedzy o nim, np. informacje o funkcji stanowiska, jego datowanie. Ochrona zabytków archeologicznych prowadzona jest zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju. Zaś zrównoważony rozwój to taki rozwój, który zaspokajając potrzeby współczesnych społeczeństw, nie będzie jednocześnie ograniczał możliwości rozwojowych przyszłych pokoleń. Zakłada równoległy rozwój gospodarki, społeczeństwa i środowiska. W przypadku nieodnawialnych zasobów dziedzictwa archeologicznego oznacza to ochronę zabytków archeologicznych in situ czyli w miejscu ich pierwotnego występowania, przez zachowanie ich dla przyszłych pokoleń w stanie możliwie nienaruszonym.

W przypadku prowadzenia robót budowlanych w sytuacji gdy miejsce prowadzenia prac znajduje się w strefie ochrony archeologicznej obowiązujące są ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wskazującego na ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków. W sytuacji gdy na danym obszarze nie występuje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego wiążące są zapisy zawarte w decyzji o warunkach zabudowy.

W przypadku prowadzenia robót budowlanych, gdy miejsce prowadzenia prac nie znajduje się w strefie ochrony archeologicznej ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami obowiązuje wykonawcę (inwestora) do konkretnych zachowań w myśl art. 32. ust. 1.: Kto, w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, odkrył przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, jest obowiązany:

- 1) wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot;
- 2) zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia;
- 3) niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

Dalej, zgodnie z ust. 5.: Po dokonaniu oględzin odkrytego przedmiotu wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję:

- 1) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot nie jest zabytkiem;

- 2) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot jest zabytkiem, a kontynuacja robót nie doprowadzi do jego zniszczenia lub uszkodzenia;
- 3) nakazującą dalsze wstrzymanie robót i przeprowadzenie, na koszt osoby fizycznej lub jednostki organizacyjnej finansującej te roboty, badań archeologicznych w niezbędnym zakresie.

W sytuacji gdy wykonawca nie dostosuje się do zaleceń zawartych w art. 32. ust. 1., art. 115. ust. 1 mówi o dalszych konsekwencjach: Kto niezwłocznie nie powiadomił wojewódzkiego konserwatora zabytków lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta) albo dyrektora urzędu morskiego o odkryciu w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, a także nie wstrzymał wszelkich robót mogących uszkodzić lub zniszczyć znaleziony przedmiot i nie zabezpieczył, przy użyciu dostępnych środków, tego przedmiotu i miejsca jego znalezienia, podlega karze grzywny. W ustępie 2. mowa jest o grzywnie w wysokości dwudziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami.

W przypadku znalezienia zabytku archeologicznego ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami obliguje w takiej sytuacji do konkretnego zachowania. W artykule 33. ust. 1 czytamy: Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

Art. 35. ust. 1. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jasno rozstrzyga: Przedmioty będące zabytkami archeologicznymi odkrytymi, przypadkowo znalezionymi albo pozyskanymi w wyniku badań archeologicznych, stanowią własność Skarbu Państwa.

Osobom, które odkryły bądź przypadkowo znalazły zabytek archeologiczny, przysługuje nagroda, jeżeli dopełniły one obowiązków wymienionych w ustawie (art. 34. ust. 1.).

Art. 116. określa konsekwencje finansowe z niewywiązania się z art. 33. ust. 1.: Kto niezwłocznie nie powiadomił wojewódzkiego konserwatora zabytków lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta) albo dyrektora urzędu morskiego o przypadkowym odkryciu przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, a także nie zabezpieczył, przy użyciu dostępnych środków, tego przedmiotu i miejsca jego znalezienia, podlega karze grzywny. W ustępie 2. mowa jest o grzywnie w wysokości dwudziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami.

Prowadzenie badań archeologicznych zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt. 5 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wymaga wcześniejszego uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Obowiązek ten, w odróżnieniu do zabytków nieruchomych i zabytków ruchomych, obejmuje nie tylko prowadzenie badań przy zabytkach archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków, lecz przy wszystkich obiektach spełniających definicję zabytku archeologicznego.

Niezwykle ważną regulacją dotyczącą zabytków archeologicznych są przepisy art. 31 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zgodnie z ww. art. osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna, która zamierza realizować roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w ewidencji wojewódzkiego konserwatora zabytków albo roboty ziemne lub dokonać zmiany charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co doprowadzić może do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego –

jest obowiązana pokryć koszty badań archeologicznych oraz ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków. Wyjątek stanowi art. 82a ust. 1 ww. ustawy.

Gminne ewidencje zabytków archeologicznych

Gminne ewidencje zabytków (GEZ) mają informować o obecności w danym miejscu nieruchomego zabytku archeologicznego. Są zbiorem służącym ochronie obiektów dziedzictwa na poziomie gmin. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada obowiązek założenia GEZ, zaś sam wzór karty GEZ znajduje się w załączniku nr 6 do rozporządzenia ministra kultury i dziedzictwa narodowego. Obiekty z GEZ uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Zasoby GEZ muszą też zostać uwzględnione w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń. GEZ jest także podstawą przy tworzeniu gminnego programu opieki nad zabytkami.

Poniżej w formie tabelarycznej przedstawiono informacje dotyczące gminnych ewidencji zabytków stanowisk archeologicznych. Z pozyskanych informacji wynika, iż większość gmin ma założone gminne ewidencje zabytków archeologicznych, jednak tylko ok. połowa gmin przyjęła je Zarządzeniami.

Tabela 3. Gminne ewidencje zabytków archeologicznych

Lp.	Gmina	Liczba kart adresowych	Data opracowania	Zarządzenie
1	Białośliwie	245	2012 r.	brak
2	Kaczory	51 kart zespołów	brak danych	Nr 17/2018 Wójta Gminy Kaczory z dnia 22 lutego 2018 r.
3	Łobżenica	620	2016 r.	Nr 0050.34a.2016 Burmistrza Łobżenicy z dnia 13 kwietnia 2016 r.
4	Miasteczko Krajeńskie	28+33 kart zespołów	2012 r.	brak
5	Piła	141	2014 r.	NR 1198(246)14 PREZYDENTA MIASTA PIŁY z dnia 6 października 2014 r.
6	Szydłowo	344	2014 r.	Nr 105/2014 Wójta Gminy Szydłowo z dnia 23 grudnia 2014 roku
7	Ujście	144	2012 r.	brak
8	Wysoka	brak	brak	brak
9	Wyrzysk	8+76 kart zespołów	2010 r.	brak danych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Urzędów Gmin

Liczba stanowisk archeologicznych w poszczególnych gminach została przedstawiona w poniższej tabeli. Jako dane wyjściowe przyjęto informacje przedstawione w gminnych programach opieki nad zabytkami. W przypadku braku informacji w gminnych programach posłużono się danymi Narodowego instytutu Dziedzictwa.

Tabela 4. Liczba stanowisk archeologicznych w poszczególnych gminach

Lp.	Gmina	Wojewódzka ewidencja zabytków	Rejestr zabytków	Łącznie
1	Białośliwie	280 ³	0	280
2	Kaczory	306 ⁴	3	309
3	Łobżenica	618 ⁵	2	620
4	Miasteczko Krajeńskie	170 ⁶	2	172
5	Piła	140 ⁷	1	141
6	Szydłowo	549 ⁸	0	549
7	Ujście	255 ⁹	0	255
8	Wyrzysk	522 ¹⁰	6	528
9	Wysoka	512 ¹¹	1	513
Łącznie		3 352	15	3 367

Źródło: opracowanie własne

Biorąc pod uwagę zebrane dane należy stwierdzić, że na terenie Powiatu Pilskiego znajduje się ponad 3 tys. stanowisk archeologicznych. Do rejestru zabytków wpisane zostało 15 stanowisk. Ich charakterystyka została przedstawiona w załączniku nr 2.

Obszary AZP

Poniżej w formie mapowej przedstawiono obszary AZP, które znajdują się na terenie powiatu. Obszary AZP to sieć prostokątów o wymiarach ok. 5 x 8 km nałożona na mapę Polski. Prowadzone przez archeologów badania od 1978 roku na terenie całego kraju polegały na odnalezieniu zabytków archeologicznych tzw. metodą powierzchniową polegającą na obserwacji zaoranych pól wiosną i jesienią. Prowadzono wywiady z mieszkańcami, analizy archiwalnych materiałów, jak i wykorzystywano zdjęcia lotnicze. Tak opracowana siatka obszarów AZP pozwala do dnia dzisiejszego na identyfikację stanowisk archeologicznych w terenie i wykorzystywana jest w dokumentacjach na rzecz ochrony dziedzictwa archeologicznego.

³ Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Białośliwie na lata 2010-2013

⁴ Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta i Gminy Kaczory na lata 2023-2026

⁵ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Łobżenica na lata 2020-2023

⁶ dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa

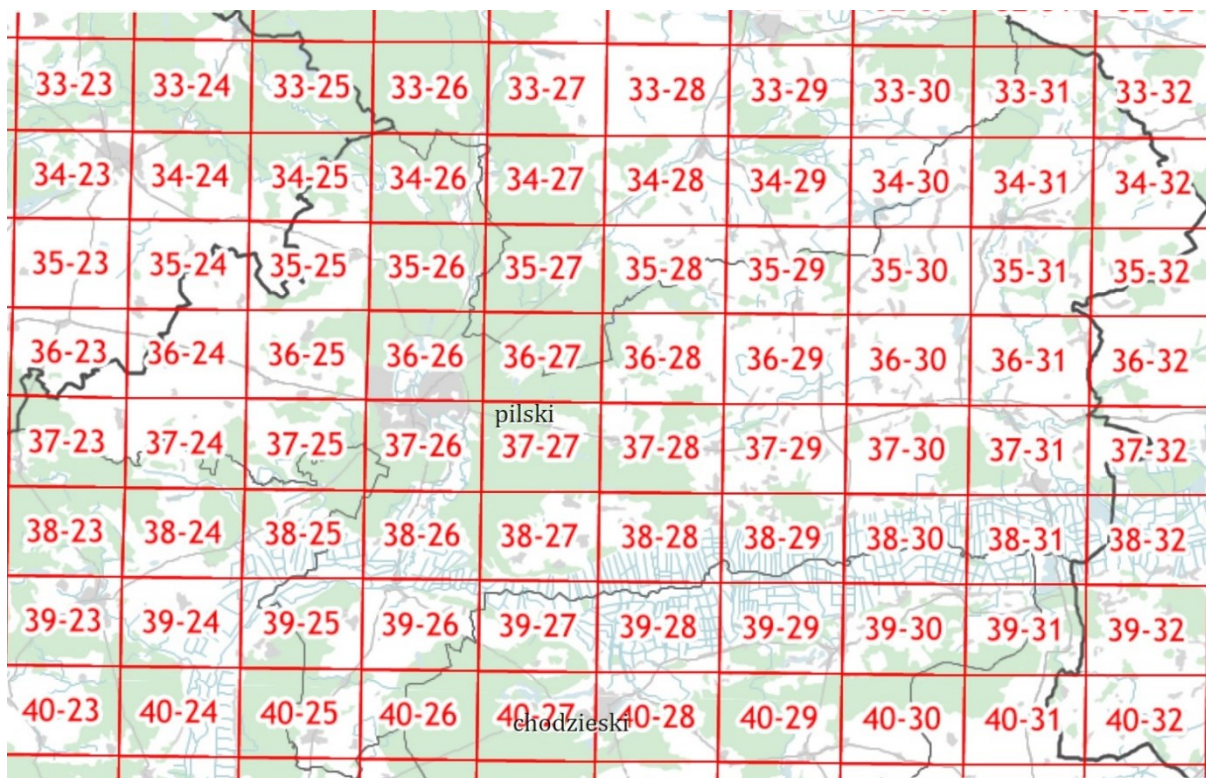
⁷ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Piła na lata 2024-2027

⁸ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Szydłowo na lata 2023-2026

⁹ dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa

¹⁰ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Wyrzysk na lata 2017-2020

¹¹ dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa

Ryc. 7. Obszary AZP na terenie Powiatu Pilskiego

Źródło: www.mapy.zabytek.gov.pl

Dla każdej gminy z terenu powiatu zaszeregowano w poniższej tabeli obszary AZP. Niektóre obszary AZP nachodzą na obszar więcej, niż jednej gminy. Stwierdza się, iż najwięcej obszarów AZP nachodzi na teren gminy Szydłowo, co związane jest z największą powierzchnią tej gminy na terenie powiatu. Na terenie całego Powiatu Pilskiego odnotowuje się 54 obszary AZP, w tym 12 które całkowicie znajdują w granicach administracyjnych powiatu.

Tabela 5. Obszary AZP z podziałem na gminy

Lp.	Gmina	Obszar AZP
1	Białośliwie	36-29, 36-30, 37-29, 37-30, 38-29, 38-30
2	Kaczory	35-28, 36-27, 36-28, 37-27, 37-28, 38-26, 38-27, 38-29, 39-27, 39-28
3	Łobżenica	32-31, 33-30, 33-31, 33-32, 34-30, 34-31, 34-32, 35-30, 35-31, 35-32
4	Miasteczko Krajeńskie	37-28, 37-29, 38-28, 38-29, 39-28
5	Piła	35-26, 36-25, 36-26, 36-27, 37-25, 37-26, 37-27, 38-26
6	Szydłowo	33-26, 34-25, 34-26, 34-27, 35-24, 35-25, 35-26, 35-27, 36-23, 36-24, 36-25, 36-26, 37-23, 37-24, 36-25
7	Ujście	37-26, 38-25, 38-26, 39-25, 39-26, 39-27, 40-25, 40-26, 41-25
8	Wyrzysk	35-30, 35-31, 36-30, 36-31, 36-32, 37-30, 37-31, 37-32, 38-30, 38-31, 38-32
9	Wysoka	35-28, 35-29, 35-30, 36-28, 36-29, 36-30, 37-28, 37-29, 37-30

Źródło: opracowanie własne

Charakterystyka zabytków archeologicznych

Gmina Białośliwie

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie gminy Białośliwie wiążą się z środkowym okresem epoki kamienia - mezolitem (około 8300-4300 p.n.e). Była to ludność zbieracko-łowiecka prowadząca traperski typ gospodarowania. Wyraźniejsze pozostałości po osadnictwie pochodzą z młodszej epoki kamienia, to jest neolitu (4300-1700 p.n.e.). Z różnych stanowisk z tego okresu pochodzą krzemienne

i kamienne narzędzia pracy. Osadnictwo z okresu mezolitu i neolitu wykazujące tendencje do grupowania się na południowym skraju wysoczyzny, z reguły bliskości zbiorników wodnych. Intensywniejsze osadnictwo na omawianym terenie związane jest z ludnością kultury łużyckiej, której rozwój przypada na okres 1200-500 p.n.e. Wielkopolskę pokrywała w tym czasie gęsta już sieć osadnicza tej kultury. Na przełomie epoki brązu i żelaza (650-500 p.n.e.) pojawiła się tutaj ludność kultury pomorskiej przemieszczającej się z Pomorza do Wielkopolski. Mniej danych posiadamy na temat osadnictwa z młodszego okresu przedrzymskiego (II-I w. p.n.e.). Podstawowe informacje na temat osadnictwa w tym okresie dostarczyły nam badania realizowane w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Wyraźny wzrost osadnictwa notuje się na tych terenach na początku wczesnego okresu rzymskiego. Związane jest to z pojawiającym się tutaj osadnictwem ludności kultury wielbarskiej napływającej z Pomorza Wschodniego do Wielkopolski Północnej. Schyłek osadnictwa kultury wielbarskiej przypada na przełom II i III w. n.e., co wiąże się z odpływem ludności tej kultury w stronę Morza Czarnego. W późniejszym okresie rzymskim i wędrówek ludów (III-VI w. n.e.) na omawianym terenie pojawia się ludność kultury przeworskiej. W VIII w. nastąpił rozwój osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W okresie wczesnego średniowiecza. zajmowane są nie tylko rejony dolin rzecznych ale i tereny wysoczyzny. W tym czasie kształtuje się obecny układ miejscowości, stanowiska średniowieczne i nowożytnie występujące w pobliżu obecnych miejscowości wyznaczają tym samym ich metrykę. Osadnictwo późnośredniowieczne dokumentuje materiał ceramiczny z XVI – XVIII w., wokół takich miejscowości jak Białosłowie, Krostkowo, Niezychowo, Dębówko Nowe czy Dębówko Stare, będący śladem ich nieprzerwanego osadnictwa trwającego do dziś. Osadnictwo w czasach nowożytnych na tych terenach śledzić możemy głównie poprzez źródła archeologiczne pochodzące z penetracji powierzchniowych wykonywanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Najbardziej intensywne osadnictwo na terenie gminy występuje głównie na krawędzi doliny Noteci, w rejonie Niezychowa, Dworzakowa oraz na rozwiniętych stokach niedużych dolin z ciekami w rejonie Pobórki Wielkiej. Badania prowadzone w ostatnich latach w środkowym rejonie pradoliny Noteci pozwalają obecnie nieco inaczej patrzeć na zasiedlenie tego obszaru w prahistorii, a jednocześnie pełniej, choć ciągle jeszcze nie do końca, uchwycić procesy, zjawiska i tendencje osadnicze, jakie miały miejsce. Pradolina Noteci będąca w pradziejach wielką arterią służącą utrzymywaniu kontaktów z jednej strony między Pomorzem i Wielkopolską, z drugiej między Brandenburgią a Wielkopolską i Kujawami, kryje w sobie jeszcze wiele śladów osadnictwa pradziejowego. Dla pełnego ich poznania są jednak potrzebne dalsze, szczegółowe interdyscyplinarne badania, które pozwolą przygotować studium o stosunkach kulturowych w pradolinie Noteci w pradziejach.¹²

Gmina Kaczory

Rozmieszczenie pozostałości osadnictwa jest nierównomierne i wykazuje wyraźną zależność od sieci hydrograficznej. Stanowiska położone są głównie przy krawędziach wykształconych dolin cieków. Na wysoczyznach występuje mniej pradziejowych stanowisk archeologicznych przy większym udziale stanowisk wczesno i późno średniowiecznych, przy czym zawsze w pobliskim sąsiedztwie cieków lub ich dolin. Stanowiska usytuowane są nad małymi jeziorami – jak Bagienne, Czarne, Piaseczno, Zabłocie. Śmiało wyrażne zagęszczenie osadnictwa pradziejowego szczególnie w zakresie epoki kamienia i okresu wpływów rzymskich rysuje się wokół cieków wpadającego do jeziora Kopcze oraz wokół jeziora Jaracz stanowiska archeologiczne występują także wokół zabudowań wsi Kaczory, Krzewina i Zelgniewo. Wyraźne skupisko pozostałości po dawnym osadnictwie odnotowuje się w okolicy wsi Zelgniewo i Brodnej, wokół rozciągających się tam cieków wodnych i podmokłych łąk. Uwzględniając

¹² Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Białosłowie na lata 2010-2013

chronologię osadnictwo trwało nieprzerwanie na tym obszarze od mezolitu, poprzez neolit i epokę brązu aż do średniowiecza włącznie. Najstarsze ślady osadnictwa związane są z okupowaniem przez krótkotrwałe obozowiska mezolitycznych społeczności myśliwsko– rybackich krawędzi małych dolin między innymi w pobliżu wsi Brodnej i Rządowo. Wśród punktów osadniczych z okresu brązu i żelaza szczególną wartość reprezentują osady ludności kultury łużyckiej i pomorskiej w okolicach Zelgniewa, Brodnej i Morzewa. Uwagę zwraca osadnictwo z okresu wpływów rzymskich w rejonie Zelgniewa. W okresie średniowiecza kształtuje się obecnie układ miejscowości stąd koncentracja osadnictwa średniowiecznego w większości miejscowości jak Morzevo, Żabikowo, Dziembowo, Zelgniewo. Osadnictwo średniowieczne dokumentują zarówno obiekty o niedużym rozrzucie ułamków ceramicznych jak też obiekty rozległe, o wielocentrycznych układach materiału archeologicznego jak wokół Dziembowa i Morzewa, stanowiące niewątpliwie pozostałości średniowiecznych wsi. Wokół Brodnej osadnictwo wczesnośredniowieczne i średniowieczne należy wiązać z trzebieżą lasów, które dopiero w XIV i XV wieku przybrało większe rozmiary.¹³

Gmina Łobżenica

Stanowiska pradziejowe w Gminie Łobżenica położone są głównie przy krawędziach dolin rzecznych Łobżonki, Lubczy oraz Skickiej Strugi, na krawędziach małych dolin rzecznych oraz na terenach bagnistych i podmokłych łąkach. Na wysoczyznach występuje mniej pradziejowych stanowisk archeologicznych, przy czym zawsze w pobliskim sąsiedztwie cieków lub ich dolin. Na terenie gminy Łobżenica zlokalizowano 620 stanowisk archeologicznych, datowane od neolitu po okres nowożytny. Dotychczasowe badania powierzchniowe przeprowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski oraz archeologiczne badania wykopaliskowe świadczą o ciągłości osadniczej tego terenu. Zneane są znaleziska archeologiczne potwierdzające osadnictwo neolityczne na terenie gminy Łobżenica. Do kultur, które znalazły schronienie wśród lasów i jezior należą między innymi kultura pucharów lejkowatych, amfor kulistych, ceramiki sznurowej, ceramiki grzebykowo-dołkowej. Groby tej ludności znaleziono w Kruszkach i pobliskim Luchowie i Florowie. Z późniejszej epoki brązu w samej Łobżenicy odkryto łużyckie groby kloszowe. Osady łużycko-pomorskie znajdowały się w Liszkowie i Trzeboniu, tam właśnie na północnym krańcu Jeziora Luchowskiego, znaleziono dłubankę, łódź służącą niegdyś historycznym mieszkańcom tych rejonów. Posiadamy również wyżej wymienione grodziska, jako przykład zachowanych zabytków o własnej formie krajobrazowej, z okresu wczesnośredniowiecznego.¹⁴

Gmina Miasteczko Krajeńskie

Na terenie gminy Miasteczko Krajeńskie znajduje się kilkadziesiąt zewidencjonowanych i rozpoznanych stanowisk archeologicznych, stanowiących dobro kultury i objętych ochroną konserwatorską. Wpisane do rejestru zabytków: grodziska wczesnośredniowieczne w Miasteczku Krajeńskim (nr rej. A-326) i w Wolsku (nr rej. A-741) objęte są strefą ścisłej ochrony konserwatorskiej. Większość stanowisk archeologicznych objętych ochroną konserwatorską znanych jest głównie z powierzchniowych badań, a więc rozpoznanych tylko wstępnie. Część z nich uznane zostały za stanowiska o dużej wartości poznawczej. Jednakże dopiero pełne rozpoznanie poprzez prace wykopaliskowe pozwoli dokładnie sprecyzować ich wartość poznawczą.¹⁵ Oprócz ww. grodzisk, na terenie gminy występują osady, cmentarzyska, czy kurhany. Te ostatnie odnotowuje się w Grabównie – nie jest znany ich czas powstania. W miejscowości tej znajduje się również megalityczne cmentarzysko z kultury pucharów

¹³ Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta i Gminy Kaczory na lata 2023-2026, s. 29-30

¹⁴ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Łobżenica na lata 2020-2023, s. 33-34

¹⁵ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Miasteczko Krajeńskie, 2001 r., s. 95

lejkowatych. Lokalizacja stanowisk archeologicznych jest zróżnicowana. Nie zidentyfikowano stanowisk na południu gminy, tj. na południe od linii kolejowej relacji Piła-Nakło nad Notecią. Niewielka liczba stanowisk występuje w zachodniej części gminy na obszarach zadrzewionych. Ich duża liczba znajduje się przy zbiorniku wodnym w miejscowości Grabionna oraz na zachód od niego. Ponadto większą liczbę stanowisk odnotowuje się w pasie od Kocewa, przez Miasteczko Krajeńskie do Arentowa. Znaczna ilość stanowisk występuje również w pierścieniu otaczającym zabudowaną część wsi Grabówno, szczególnie w części północnej w pobliżu Kanału Okaliniec.

Miasto Piła

Na terenie Piły znajduje się 17 punktów osadniczych, których chronologię określono jako prahistoryczną, oraz 24 punkty, których chronologii nie określono zupełnie. Osadnictwo epoki kamiennej związane było z piaszczystymi oraz żwirowopiaszczystymi fragmentami dolnej doliny Gwdy. Potwierdzają to punkty osadnicze na północ i południe od zwartej zabudowy miasta. Obecne tereny zabudowy miasta znacząco utrudniają prowadzenie poszukiwań na ich obszarze, co spowodowało istnienie nienaturalnej przerwy między północnym a południowym skupiskiem stanowisk archeologicznych. Wiele z nich zostało także zniszczonych podczas rozbudowy miasta. Ogólnie z epoką kamienną wiąże się na terenie Piły 90 stanowisk, z czego 6 punktów reprezentuje paleolit schyłkowy, a 24 mezolit. 5 stanowisk przypisano do kultury ceramiki sznurowej lub postsznurowej. Także 6 stanowisk przypisano ogólnie do neolitu. 49 stanowisk przypisano ogólnie do epoki kamienia na podstawie odkryć zabytków krzemiennych w ich obrębie. Stanowiska archeologiczne z tych okresów, podobnie, jak stanowiska reprezentujące epokę kamienną, rozdzielone zostały strefą współczesnej zabudowy. Związane są one głównie z osadnictwem społeczności kultur łużyckiej oraz pomorskiej. Jeśli chodzi o kulturę łużycką, to zarejestrowano jak dotąd 22 punkty osadnicze z nią związane. Warto wspomnieć, że po obu stronach Gwdy stanowiska rejestrowano tylko w strefach przeprawy przez rzekę w obrębie Kaliny, Leszkowa i Motylewa. W pozostałej części Piły stanowiska osadnicze zlokalizowane są wyłącznie po zachodniej części Gwdy. Jeśli chodzi o kulturę pomorską, to związane jest z nią na terenie Piły 19 stanowisk. W ich koncentracji znaleźć można tę samą tendencję, jak w przypadku omawianych wyżej stanowisk związanych z kulturą łużycką. O ciągłości dawnego zasiedlania w omawianej epoce całego obszaru współczesnej Piły, od wspomnianych Leszkowa, Kaliny i Motylewa aż po Koszyce, świadczyć może odkryte przypadkowo podczas prac budowlanych w centrum miasta, cmentarzysko ludności reprezentującej kulturę łużycką. Ze względu na gęstość zalesienia na poważne trudności narażone są poszukiwania w ramach AZP na nielicznych stanowiskach odnalezionych na krawędziach doliny Gwdy oraz w jej okolicach. Z okresem przedrzymskim, a konkretnie z kulturą jastorfską związane jest w Pile tylko jedno, ale bardzo cenne stanowisko. Jest to budynek halowy, przebadany już w roku 1936. Szacuje się, że był on jednym z elementów sieci osadniczej społeczności reprezentującej tę kulturę. Obecnie jednak jest on jedyną znaną jej pozostałością na terenie Piły. Stanowiska reprezentujące okres wpływów rzymskich koncentrują się obecnie głównie między Motylewem a Leszkowem, w strefie przeprawy przez Gwdę. W tej chwili zarejestrowanych jest w sumie 16 stanowisk związanych z tym okresem, a tylko 5 jest zlokalizowanych poza strefą przeprawy, na północ od niej. Tereny te porośnięte w dużej części lasami, co także powoduje trudności w prowadzeniu badań w ramach AZP. Pomimo małej liczby stanowisk, charakter odkryć dokonanych w ich obrębie świadczy o znaczącej pozycji terenów współczesnej Piły w tamtym okresie. Na terenach obecnej Piły odkryto 91 punktów osadniczych związanych z okresem średniowiecza, z czego 42 z jego wczesnym okresem, 19 ze środkowym oraz 24 związane z późnym średniowieczem. Dodatkowo wyróżniono 6 stanowisk przypisanych do okresu przejściowego między średniowieczem, a okresem

nowożytnym. Osada, a później miasto Piła rozwijała się w ścisłym związku ze średniowiecznymi szlakami komunikacyjno-handlowymi. Najważniejszym w owych czasach był bez wątpienia tzw. trakt ujski, biegnący przez obszar dzisiejszego miasta od Motylewa, po Aleję Niepodległości. Już na wysokości Motylewa i Kaliny, w rejonie przeprawy przez rzekę, krzyżował się on ze szlakiem wschód-zachód, biegnącym wzdłuż północnej krawędzi Doliny Noteci. Drugim węzłem komunikacyjnym był zbieg dróg na wysokości południowego fragmentu wyspy, gdzie funkcjonowała przeprawa przez Gwdę. Koncentracja stanowisk archeologicznych zarówno na południe, jak i na północ od obecnej, zwartej zabudowy współczesnego miasta zdaje się potwierdzać tezę o ścisłym związku osadnictwa średniowiecznego terenów Piły z traktem ujskim. Można przypuszczać, że był to obszar między ulicami Piekarską na północy, Budowlanych, Placem Zwycięstwa i ulicą Śródmiejską na zachodzie, ulicą Ossolińskich na południu oraz Farbiarską strugą i Gwdą na wschodzie. W granicach Piły zlokalizowano 36 stanowisk archeologicznych przypisanych do okresu czasów osadnictwa nowożytnego. Większość z nich zarejestrowano w oparciu o znaleziska fragmentów ceramiki podczas prowadzenia różnorodnych penetracji terenowych. Kilka punktów związanych jest ze starymi, nieistniejącymi już cmentarzami. Na szczególną uwagę zasługuje jedno stanowisko, które stanowi pozostałość po obozie jenieckim z okresu I wojny światowej. Na jego terenach prowadzenie jakichkolwiek prac ziemnych wymaga jednoczesnego prowadzenia badań archeologicznych, na które należy uzyskać pozwolenie Wielkopolskiego wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.¹⁶

Gmina Szydłowo

Elementem geomorfologicznym w znacznej mierze wyznaczającym lokalizowanie się osadnictwa pradziejowego na omawianym terenie była rozległa dolina rzeki Dobrzycy, szczególnie zaś jej południowa i centralna strefa. Rejonem skoncentrowanego osadnictwa są stoki i krawędzie dolin cieków Kotuń, Krępiczy i Łomnicy oraz rozwinięte zbocza doliny Dobrzycy. Wyraźne skupisko pozostałości po dawnym osadnictwie odnotowuje się w okolicy wsi Stara Łubianka, wokół rozciągających się tam cieków wodnych i podmokłych łąk. Najstarsze ślady osadnictwa wiążą się z okupowaniem przez krótkotrwałe obozowiska ludności pochodzącej z epoki kamienia, tj. mezolitu (10 tys. - 6 tys. p.n.e.), między innymi w Dolaszewie. Wyraźne pozostałości po osadnictwie pochodzą z młodszej epoki kamienia to jest neolitu (4300-1700 p.n.e.). Z różnych stanowisk z tego okresu pochodzą krzemienne i kamienne narzędzia pracy. Wśród punktów osadniczych pochodzących z okresu neolitu szczególną wartość reprezentuje osadnictwo ze Starej Łubianki. Zasadnicze zmiany w obliczu osadniczym i kulturowym nastąpiły między 1,4 tys. lat p.n.e. a 1,2 tys. lat p.n.e., a więc w środkowym i młodszym okresie epoki brązu, kiedy następuje dynamiczny rozwój kultury łużyckiej. Schyłek osadnictwa łużyckiego oraz pojawienie się kultury pomorskiej wyznacza nowy etap dziejów łączy z wczesną epoką żelaza (VII w p.n.e. - początek I w n.e.). Uwagę zwracają osady ludności kultury łużyckiej i pomorskiej w okolicach Tarnowa, Dolaszewa i Starej Łubianki. Na przełomie I i II w n.e. do III w n.e. nastąpił kolejny etap zasiedlenia omawianego terenu, określany mianem okresu wpływów rzymskich. Osadnictwo z okresu wpływów rzymskich występuje między innymi w Tarnowie i Starej Łubiance. W okresie średniowiecza i nowożytności kształtuje się obecnie układ miejscowości, stanowiska średniowieczne i nowożytne występujące w pobliżu obecnych miejscowości wyznaczają tym samym ich metrykę. Z okresu wczesnego średniowiecza pochodzi rozległa osada o dużym rozrzucie ceramiki w okolicach Starej Łubianki. Najstarszą miejscowością na terenie gminy Szydłowo jest Skrzatusz wzmiankowany już w XV wieku. Wieś została założona około roku 1400, przed 1500 rokiem istniała Stała Łubianka. XVI w. metrykę posiadają wsie Nowy Dwór, Pokrzywnica, Szydłowo, Jaraczewo,

¹⁶ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Piła na lata 2024-2027, s. 51-73

Róża Wielka, Gądek Młyn, Cyk Młyn, Dolaszewo, Krępsko, Leżenica. Materiał ceramiczny z XV-XVIII w. występujący wokół wymienionych wsi jest śladem ich nieprzerwanego osadnictwa trwającego do dziś.¹⁷

Gmina Ujście

Trwająca wiele stuleci gospodarcze działalność człowieka dokonała wiele zmian w krajobrazie przyrodniczym. Osadnictwo skoncentrowało się przede wszystkim na wyraźnych wyniesieniach i wzniesieniach piaszczystych znajdujących się w strefie terasy zalewowej, w obrębie terasy nad zalewowej oraz w strefie wysoczyzny. Początki zasiedlenia dorzecza doliny Noteci sięgają okresu wczesnej epoki polodowcowej – późnego paleolitu (XII-IX tysiąclecie p.n.e.). Wówczas pojawiły się na ziemiach polskich niewielkie grupy ludności kultury świderskiej, łączonej ze społecznościami wyspecjalizowanych łowców reniferów, przemieszczających się na północ za wycofującym się stopniowo lodowcem. Ludność ta zajmowała się łowiectwem i zbieractwem. W pobliżu rzek i zbiorników wodnych zakładano obozowiska użytkowane przez kilkusobowe grupy rodzinne. Charakterystycznymi zabytkami dla tego okresu są narzędzia krzemienne, wytwarzane tzw. techniką wiórową, polegającą na odbijaniu smukłego wióra od bryły surowca krzemienno-żelaznego, zwanego rdzeniem (Ujście, stan. 38, obszar AZP 39-26/105). Liczniejsze pozostałości pobytu różnych grup ludzi w pradolinie dolnej Noteci wiąże się z kolejnym etapem przemian osadniczych, jakim był okres mezolitu (IX-XVIII tysiąclecie p.n.e.). Nastąpiła poprawa warunków klimatycznych. Zmiany te wpłynęły niewątpliwie na proces stabilizowania się osadnictwa i kształtowania regionów osadniczych. Powodowało jednocześnie wśród ówczesnej społeczności procesy różnicowania kulturowego. Podstawą gospodarki społeczeństw mezolitycznych było myślistwo, rybołówstwo i zbieractwo. Pojawiły się narzędzia o geometrycznych kształtach, które ulegały znacznemu zmniejszaniu (proces mikrolityzacji). Obozowiska zakładano na piaszczystych wydmach. Ślady osadnictwa mezolitycznego znane są m.in. z okolic Mirosławia oraz w pobliżu Ujścia wzdłuż północnego brzegu Noteci (stan. 34, 35, 36, 37, obszar AZP 39-26/100, 101, 102, 103). Na przełomie V i VI tysiąclecia p.n.e. miał miejsce kolejny etap przemian osadniczych i kulturowych, polegających na odejściu od koczowniczego trybu życia do osiadłego, opartego na rolnictwie i hodowli. W okresie zwanym neolitem zmiana uległa technika obróbki kamienia, charakteryzująca się głodzeniem i wierceniem otworów w narzędziach kamiennych. Pojawiła się również umiejętność wytwarzania naczyń ceramicznych. Ogólniejszym ujęciem owe przemiany określa się mianem tzw. „rewolucji neolitycznej”. Z różnych stanowisk z tego okresu pochodzą przemienne i narzędzia pracy. Wśród punktów osadniczych powstałych z okresu neolitu szczególną wartość reprezentują osady z Byszek, Miłosławia oraz Chrustowa. Na przełomie II i III tysiąclecia p.n.e. nastąpiły znaczne przemiany kulturowe. Miejscowe społeczności przyswoiły sobie umiejętność obróbki miedzi i jej stopów, z których wytwarzane były narzędzia, ozdoby i broń, co spowodowało znaczne przemiany gospodarcze i społeczne. Na ziemiach polskich wykształciła się tzw. kultura łużycka, która trwała do schyłku wczesnej epoki żelaza. Jej uformowanie nastąpiło na podłożu kultury przedłużyckiej przy silnych wpływach z południowego Dunaju wchodziła w obręb rozległego kompleksu kultur popielnicowych. Podstawą gospodarki ludności łużyckiej stanowiła żarowa uprawa ziemi oraz chów zwierząt. Uzupełnieniem jej było zbieractwo, łowiectwo i rybołówstwo. Wysoki poziom osiągnęła metalurgia brązowa. Wielkość i dynamikę rozwoju tej równości odzwierciedlają cmentarzyska, składające się z blisko kilkuset grobów ciałopalnych, przede wszystkim popielnicowych bez resztek stosu, otoczonych niekiedy kamieniami z wieloma tzw. przystawkami i wyposażonych sporadycznie w brązy, zabawki gliniane, naczynia miniaturowe. Kilka większych cmentarzysk

¹⁷ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Szydłowo na lata 2023-2026, s. 67-68

odnotowano w okolicach Mirosławia dawniej określanych jako Wilanowiec, Ujścia oraz Chrustowa. Na przełomie epoki brązu i żelaza (650-600 p.n.e.) pojawiła się nowa jednostka kulturowa zwana kulturą pomorską, napływająca do Wielkopolski z Pomorza Wschodniego. Krótkotrwałość jej pobytu w okolicach Kruszewa Chrustowa i Ujścia czy Jabłonowa odnotowana jest poprzez zakładanie niewielkich cmentarzysk, składających się z pojedynczych lub kilku grobów w kształcie skrzyń kamiennych z umieszczoną wewnątrz popielnicą, o wyobrażeniu twarzy ludzkiej. Wyraźne wzrost osadnictwa notuje się u schyłku pierwszego wieku w dorzeczu dolnej Noteci. Związane jest to z pojawiającym się tutaj osadnictwem ludności kultury wielbarskiej napływającej z Pomorza Wschodniego do północnej Wielkopolski. Osadnictwo tej ludności rozmieszczone było w kilku skupiskach, między innymi też w okolicach Ujścia i Mirosławia. W sposobie wyposażenia grobów ludności tej kultury, stosującej birtualizm, uwagę zwraca bogactwo stroju zmarłego. Brak w grobach uzbrojenia i narzędzi do zajęć wyspecjalizowanych. Ludności kultury wielbarskiej znana była technika wytopu żelaza otrzymywanego z rud darniowych, zalegających w pradolinie Noteci. Ważnym elementem osadnictwa tej kultury są też osady, których pozostałości odnajdujemy w Mirosławiu oraz w Chrustowie. Sąsiadują one bezpośrednio z cmentarzyskami. W późniejszym okresie rzymskim i wędrówek ludów (III-VI w n.e.) na omawianym terenie pojawia się ludność kultury przeworskiej. Pojawienie się najwcześniejszych śladów osadnictwa łączonego z wczesno słowiańską kulturą wczesnego średniowiecza przypada na okres VII i VIII wieku. Osadnictwem tym zostały objęte tereny w okolicach Ujścia. W 2 poł. X wieku Ujście znajdowało się w granicach Państwa Polan. Za panowania Mieszka I albo też z początkiem rządów Bolesława Chrobrego został wybudowany tam gród, który miał strzec przeprawy na ważnym szlaku łączącym Wielkopolskę z Pomorzem Środkowym. W okresie kształtowania się państwa pierwszych Piastów, na pograniczu wielkopolsko-pomorskim w punktach o szczególnym znaczeniu strategicznym, w przewożonych punktach doliny, sytuowano ośrodki obronne - grody, do których zaliczyć można Ujście. Jego relikty znajdują się na terenie miasta, widoczne jeszcze dziś od strony ulicy Browarskiej. Badania prowadzone w latach 1961-1963 oraz w 2008 roku potwierdziły na Majdanie grodziska nawarstwienie kulturowe z zachowanymi pozostałościami konstrukcji drewnianych oraz towarzyszącymi im wytwórcami o chronologii sięgającej przynajmniej czasów budowy grodu za Mieszka I aż do XIX wieku. W obrębie majdanu, na terenie ulicy Rybackiej odkryto relikty najstarszej zabudowy związanej z podgrodziskiem. Osadnictwo późno średniowieczne dokumentuje materiał ceramiczny z XVI-XVIII w. Wokół takich wsi jak Jabłonowo, Kruszewo, Mirosław, Nowa Wieś Ujska oraz Ługi Ujskie, będący śladem ich nieprzerwanego osadnictwa trwającego do dziś. Natomiast osadnictwo w czasach nowożytnych na tych terenach śledzić możemy głównie poprzez źródła archeologiczne pochodzące z penetracji powierzchniowych wykonywanych w ramach programu AZP. Odkryte na terenie gminy Ujście stanowiska archeologiczne o bogatej wartości kulturowej potwierdzają jednoznacznie, że rzeka Noteć będąca w pradziejach wielką arterią służącą utrzymywaniu kontaktów z jednej strony między Pomorzem i Wielkopolską, z drugiej między Brandenburgią a Wielkopolską i Kujawami kryje w sobie jeszcze wiele śladów osadnictwa pradzieje owego. Dla pełnego ich poznania są jednak potrzebne dalsze szczegółowe interdyscyplinarne badania.¹⁸

Gmina Wyrzysk

Na terenie gminy najstarsze ślady osadnictwa pochodzą ze schyłkowego paleolitu i mezolitu. Działalność człowieka w tym czasie odnotowano na terenie Żuławki – południowa część gminy. Ponadto działalność człowieka w tej części gminy można zauważyć również w neolicie (kultura pucharów lejkowatych i kultura amfor kulistych) oraz we wczesnym brązie – ciągłość osadnicza. W

¹⁸ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy i Miasta Ujście na lata 2022-2025, s. 41-43

okresie neolitu odnotowano również stanowiska w Osieku nad Notecią, Rzęszkowie, Wyrzysku i Falmierowie. Zatem ludność z epoki kamienia zaczęła przemieszczać się w neolicie na północ, a ślady w okolicach Falmierowa związane są zapewne z występowaniem Jeziora Falmierowskiego. W czasie kultury amfor kulistych pozostałości osadnictwa odnotowano w miejscowościach: Żuławka, Osiek nad Notecią, Bąkowo, Wyrzysk, Klawek, Glesno i Kościerzyn Wielki. Z końcem neolitu (kultura ceramiki sznurowej) osady i ślady osadnictwa zarejestrowano w Żuławce i Wyrzysku. W epoce brązu oraz wczesnej epoce żelaza udokumentowano intensywne zasiedlenia ziemi wyrzyckiej. Z tego czasu pochodzi ok. 160 stanowisk archeologicznych. W ramach kultury łużyckiej szczególną wzmocnioność osadnictwa zaobserwowano w: Żuławce, Osieku nad Notecią, Masłowie, Kościerzynie Wielkiej, Gromadnie, Falmierowie i Kosztowie. Należy więc stwierdzić, że północna oraz południowa część gminy w tym czasie była najbardziej zaludniona. Wraz z wczesną epoką żelaza na terenie obecnej Gminy Wyrzysk ludność kultury pomorskiej pozostawiła po sobie liczne cmentarzyska, np. Osiek – Pracze, Masłowo, Kościerzyn Wielki, Falmierowo. Ich pobyt stwierdzono również w: Młotkówku, Gromadnie Wyrzysku, Rudzie, Gleśnie i Osieku nad Notecią. Z okresem lateńskim oraz okresem rzymskim z terenu Gminy Wyrzysk związanych jest ok. 72 stanowisk archeologicznych. Z okresem wpływów rzymskich związane są stanowiska z: Osieka nad Notecią, Kosztowa, Wyrzyska, Dobrzniewa i Gromadna. Do kultury wielbarskiej należy zaliczyć stanowiska z miejscowości: Klawek, Glesno, Kościerzyn Wielki, Polanowo, Rzęszkowo, Młotkówko i Wyrzysk, a do wcześniejszej kultury przeworskiej: Osiek nad Notecią, Konstantynowo, Ruda, Kosztowo, Dąbki, Rzęszkowo, Kościerzyn Wielki, Gromadno i Glesno. Ciągłość osadnicza utrzymywała się w tym czasie w Osieku nad Notecią. Osadnictwo wczesnośredniowieczne reprezentowane jest przez lokalizację grodzisk w Gleśnie, Gromadnie oraz w Wyrzysku. Koncentracja wczesnośredniowiecznych stanowisk na terenie Gminy Wyrzysk występowała w okolicach Falmierowa oraz Wyrzyska. Ponadto na obszarach Gromadna, Glesna, Osieka nad Notecią, Klawka, Auguścina, Kosztowa, Polanowa i Rzęszkowa również obserwowano w tym czasie intensywność osadnictwa. W 1326 r. odnotowuje się funkcjonowanie Wyrzyska. Z późnym średniowieczem można utożsamić ok. 100 stanowisk z terenu Gminy Wyrzysk. Wiadomo, że istniały wsie: Osiek nad Notecią – 1378 r., Falmierowo – 1402 r., Glesno – 1418 r., Gromadno – 1427 r., Kościerzyn Wielki – 1429 r., Dobrzniewo – 1471 r., Dąbki – 1431 r., Młotkówko i Rzęszkowo – 1457 r., Klawek i Żelazno (1480). Istniało zatem 12 miejscowości, a największym uznaniem cieszył się Wyrzysk, który prawa miejskie uzyskał najprawdopodobniej jeszcze przed 1450 r. Lokalizacje stanowisk archeologicznych potwierdzają funkcjonowanie wymienionych jednostek. Ich największą koncentrację zanotowano w: Gromadnie, Osieku nad Notecią, Falmierowa, Gleśnie, Kościerzynie Wielkiej, Wyrzysku, Dąbkach, Rzęszkowie, czy też Klawku i Żelaznie. Osadnictwo nowożytnie związane było głównie z założeniem Żuławki – osady olęderskiej. Pozostałościami z tego czasu są drewniane i szachulcowe budynki mieszkalne oraz gospodarcze. Liczbę stanowisk nowożytnych szacuje się na ok. 220. Szczególna koncentracja wszystkich zaewidencjonowanych stanowisk archeologicznych występuje wzdłuż dolin cieków wodnych, zbiorników wodnych oraz wysoczyzn. Zauważa się przewagę liczebną stanowisk archeologicznych w części północno – zachodniej gminy (Falmierowo, Kościerzyn Wielki, Kosztowo, Gromadno, Rzęszkowo).¹⁹

Gmina Wysoka

Tereny północnej krawędzi środkowego odcinka Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej zaczęto intensywniej zasiedlać w neolicie (młodszej epoce kamienia trwającej od 4500 do 2300 - 1800 lat p.n.e.) kiedy to grupy ludzi z Wielkopolski zaczęły przedostawać się na pn. brzeg Noteci. Tereny te nie należały

¹⁹ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Wyrzysk na lata 2017-2020, s. 71-72

do zbyt dogodnych dla społeczeństw rolniczych, choć istniały tu warunki dla hodowli zwierząt. Epokę tę reprezentują głównie zabytki ruchome odnalezione w Wysokiej, Rudnej oraz groby neolityczne kultury ceramiki sznurowej 2600 - 1800 lat p.n.e. w Tłukomach. Znaleźiska z okresu brązu ok. 1800 - 650 lat p.n.e. odkryto także w Rudnej (skarby brązowe) i Tłukomach. Najliczniej reprezentowana jest epoka żelaza, okres halsztacki 650 - 400 lat p.n.e. i okres lateński. W tym czasie tereny te zamieszkiwała ludność kultury wschodnio- pomorskiej, była ona lokalną grupą kaszubską kultury łużyckiej, która przesuwiała się w okresie halsztackim w kierunku pd., ku Noteci. Pozostałościami po tej kulturze są liczne groby skrzynkowe odnalezione w Mościskach, Wysokiej, Czajczu i Młotkowie. W początkach epoki żelaza od ok. 650 lat p.n.e. osadnictwo Krajny ustabilizowało się dając podstawy do rozwoju społeczeństw we wczesnym średniowieczu. W okresie wczesnego średniowiecza (V/VI w. - do poł. XIII w.) w wyniku zrywania więzi rodowo-plemiennych i formowania związków sąsiedzkich rozpoczyna się scalanie terytoriów plemiennych w większe jednostki, a następnie w pierwszy organizm państwowy. Świadectwem tych procesów są 2 osady wczesnośredniowieczne oraz grodzisko nizinne w Wysoczce. W okresie tworzenia się Państwa Polskiego ziemie te były terenem przygranicznym pomiędzy Pomorzem a Wielkopolską, do której zostały przyłączone przez Bolesława Krzywoustego. Obszary te były słabo zaludnione i dopiero od końca XIII wieku rozpoczyna się intensywniejsze osadnictwo ze strony Pałuk i Kujaw. Od 2 połowy XIII wieku tereny te zaczynają być wymieniane w źródłach historycznych. Najstarszą miejscowością na terenie gminy jest Wysoka, wzmiankowana już w 1260 roku.²⁰

Rejestr zabytków

W przypadku stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków istnieje zakaz prowadzenia wszelkich robót budowlanych oraz przemysłowych na jego terenie, a prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzgodnienia z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków są najcenniejszymi pozostałościami dawnych epok, kultur i osadnictwa. Poniżej przedstawiono krótką charakterystykę najważniejszych miejsc dziedzictwa archeologicznego.

1. Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Miasteczko Krajeńskie, stan. 1 obszar AZP 38-28/19, gmina Miasteczko Krajeńskie wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 207/Wlkp/C decyzją z dnia 11.06.1968 r.

Grodzisko zidentyfikowane od poł. XX w. W 1950 r. badania powierzchniowe stanowiska przeprowadzone przez B. Zielonkę. W 1980 r. badania sondażowe pod przewodnictwem E. Cnotliwego, M. Marcinkowskiego i E. Wilgockiego. Zabytek znajduje się na znacznym wzniesieniu w okolicach kościoła parafialnego. Grodzisko datowane jest na przełom X/XI w., funkcjonowało od wieku XIV/XV, częściowo zniszczone w trakcie budowy kościoła. Jego kształt przypomina nieregularny czworobok o wymiarach 36x48x50 m z kotlinką w środku. Południowo-wschodni i południowo-zachodni narożnik podwyższone. Pod warstwą humusu zarejestrowano miąższość kulturową na głębokości 25 cm. Odnalezione zostały: fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych, ornamentowane motywem grzebykowym i liniami falistymi oraz kości zwierzęce. Stanowisko jest ogólnodostępne.

²⁰ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Wysoka, 200, 2016 r., s. 101

Fot. 4. Widok grodziska w Miasteczku Kraj. od strony południowej

Źródło: fotografia własna

2. Grodzisko wyżynne w miejscowości Wolsko, stan. 3, obszar AZP 38-29/9 gmina Miasteczko Krajeńskie wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 208/Wlkp/C decyzją z dnia 20.12.1992 r.
Grodzisko znane zapewne już w poł. XIX w. W 1889 r. badania powierzchniowe przeprowadził B. Schwarz. W 1980 r. badania sondażowo-wiertnicze pod przewodnictwem E. Cnotliwego. Wtedy też opracowano plan sytuacyjno-wysokościowy. Miejsce to nazywane jest potocznie „szwedzkimi okopami”. Jest to jednocześnie najwyższy punkt północnej krawędzi doliny Noteci. Grodzisko wyżynne znajduje się we wschodniej części gminy Miasteczko Krajeńskie, na krawędzi doliny Noteci. Określane również jako cyplowe, nieregularne owalne, podkowiaste. Od strony północnej zachowany wał, od południowej zniszczony w wyniku procesów erozyjnych. Grodzisko datowane jest na XI-XIII w. Jego wymiary to 160x120 m u podstawy, wysokość wału północnego sięga 8 m, zaś różnica wysokości korony części północnej a krawędzią południową wynosi 20 m. Odnalezione zostały: 31 fr. ceramiki, 2 bryłki polepy.
3. Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Dźwierszno Małe, stan. 1 obszar AZP 33-31/93, gm. Łobżenica do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 220/Wlkp/C decyzją z dnia z dnia 19.06.1968 r.
Grodzisko znane było już w 1930 r., kiedy to badania powierzchniowe przeprowadził Schultz i Wróblewski. W 1964 r. kolejne badania (sondażowe) prowadził dr G. Wilke. W 1986 r. spenetrowano majdan grodziska, gdzie stwierdzono, że zastano „świeży wykop”. Zabytek znajduje się na wzniesieniu, na północny-wschód od Jeziora Oleskie. Grodzisko datowane jest na VII-X w. Posiada kształt nieregularnego czworoboku, stożek spłaszczony, wymiary 96x50 m, wysokość 10-13 m. Majdan o wymiarach 62x25 m. Odnalezione zostały: 53 ułamki naczyń, polepa, kości zwierzęce.
4. Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Dźwierszno Wielkie, stan. 1, obszar AZP 33-32/1, gm. Łobżenica wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 221/Wlkp/C decyzją z dnia 19.06.1968 r.
W 1949 r. badania powierzchniowe stanowiska przeprowadzone przez B. Zielonkę. W 1964 r. kolejne badania (sondażowe) prowadził dr G. Wilke. W 1986 r. badania powierzchniowe pod kierownictwem Ignacego Skrzypka dały wynik negatywny z uwagi na nieczytelność obiektu. Zabytek znajduje się w cyplu wchodzącym w jezioro Stryjewo, po jego wschodniej stronie, teren grodziska użytkowany jako pole namiotowe. Grodzisko pierścieniowate datowane jest na VIII-X w. Jego wymiary wynoszą 100 m długości, 70 m szerokości i wysokości 1,5-2,2 m od lustra jeziora,

cały teren porośnięty drzewami. Odnalezione zostały: 25 ułamków naczyń. Obiekt ogólnodostępny.

5. Cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Bąkowo, stan.1, obszar AZP 37-31/1 gm. Wyrzysk wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 228/Wlkp/C decyzją z dnia 31.03.1998 r.

Cmentarzysko położone na południe od drogi asfaltowej z Wiernowa w kierunku Polanowa, znajduje się na obszarze leśnym. Jego datowanie szacuje się na epokę brązu. Kurhan o średnicy 7-10 m i wysokości 1-1,5 m. Podczas prac archeologicznych odnaleziono ok. 20 obiektów.

6. Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Glesno, stan. 1, obszar AZP 36-31/62, gm. Wyrzysk wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 229/Wlkp/C decyzją z dnia 19.06.1968 r.

Grodzisko wzmiankowane po raz pierwszy w 1418 r. Znane już w okresie międzywojennym, wtedy też interpretowane jako osada. Ok. poł. XX w. badania przeprowadzone przez B. Zielonkę. W 1992 r. powtórne badania dały wynik pozytywny. r. Zabytek znajduje się na wschód od zabudowań folwarcznych, na półwyspie Jeziora Gleśnieńskiego, na obszarze parku dworskiego. Jego kształt przypomina ziemny kopiec ze słabo zachowaną fosą. Odnalezione zostały: fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych oraz kości zwierzęce. Stanowisko trudno dostępne.

7. Grodzisko wczesnośredniowieczne Gromadno, stan. 1, gm. Wyrzysk, obszar AZP 35-30/100 wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru: 230/Wlkp/C decyzją z dnia 16.12.1967 r.

W latach 60. XX w. badania grodziska przeprowadzone przez G. Wilke. Badania powierzchniowe w 1978 r. pod kierunkiem K. Siuchnińskiego, a w maju 1982 r. W. Rączkowskiego. W 1995 r. powtórne badania dały wynik pozytywny. Zabytek znajduje się na wzniesieniu, na półwyspie Jeziora Falmierowskiego po jego zachodniej stronie. Grodzisko datowane jest na IX-XI w., Odnalezione zostały fragmenty ceramiki.

8. Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w miejscowości Osiek nad Notecią, stan. 1, obszar AZP 37-31/79, gm. Wyrzysk wpisane do rejestru zabytków pod numerem rejestru 231/Wlkp/C decyzją z dnia 15.03.1973 r.

Kompleks cmentarzysk datowany jest od starszego okresu przedrzymskiego po okres wędrówek ludów. Stanowisko zlokalizowane jest na terenie Muzeum Kultury Ludowej w Osieku nad Notecią, na piaszczystym morenowym pagórku, przy drodze Osiek-Karolewo. Na jego obszarze zidentyfikowano 4 cmentarzyska płaskie o różnej konstrukcji jam grobowych o łącznej powierzchni 4-5 ha. Odkryto łącznie 439 grobów ciepłalnych: popielnicowych i bezpopielnicowych jamowych i obsypanych resztkami stосу, podkloszowych, skrzynkowych z obwarowaniem i bez oraz z kręgiem kamiennym. Ponadto szacuje się również występowanie ponad 180 palenisk i 6 miejsc kremacji. W 1972 r. stanowisko zostało częściowo zniszczone na skutek wydobywania piasku w celach budowlanych. W tym samym roku zostało odkryte, a już rok później wpisano je do rejestru zabytków. Badania przy stanowisku prowadzone były przez W. Kuczkowskiego w latach 1972-77 i Tomasza Skorupkę w 1996 r. Zbadano łącznie ok. 1,5 ha powierzchni stanowiska. Jego odkrycie dało impuls do powstania funkcjonującego do dzisiaj Muzeum. Teren cmentarzyska dostępny w godzinach urzędowania placówki.

9. Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Wyrzysk, stan. 2, obszar AZP 37-31/27, gm. Wyrzysk, wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 232/Wlkp/C decyzją z dnia 16.12.1967 r.

Grodzisko znane było już w latach 30. XX w. Zabytek znajduje w południowej części Wyrzyska, pomiędzy ul. Pod Czubatką, a rzeką Łobżonką. Datowane jest na XI-XIII w. Grodzisko wyżynne posiada wymiary z wałem u podstawy 23 m., stożek od pow. majdanu – 5 m. i szer. majdanu 24 m. Odnalezione zostały: 16 fr. ceramiki i krzemień.

10. Pozostałości drewnianych konstrukcji przeprowokowych z ośmiu faz osadniczych od neolitu po epokę brązu (od KCWR po kulturę łużycką) w miejscowości Żuławka Mała, stan. 1, obszar AZP 37-31/80, gm. Wyrzysk wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 227/Wlkp/C decyzją z dnia 30.11.1995 r.

Obiekt w formie drewniano-ziemnej przeprawy przez bagienny obszar pradoliny Noteci. Wybudowany został przez ludność kultury amfor kulistych. Zabytek znajduje się na południe od drogi relacji Osiek nad Notecią – Białosłowie, na zachód i północ od wolnostojącego gospodarstwa. Drewniana konstrukcja przeprowokowa zachowana została w biologicznych nawarstwieniach okolic Noteci. Miejsce to zostało odkryte przez właściciela podczas kopania stawu. Badania przeprowadzono w latach 1992-1997. Przeprowok wykorzystywana była od kultury amfor kulistych po kulturę łużycką. Przebadano obszar o pow. 50m². Odnaleziono konstrukcję grobli o dł. ok. 40 m i szer. 5-7 m, a także zabytki ruchome z czasów kultur cyklu wstęgowego, kultury pucharów lejkowatych, kultury amfor kulistych, kultury ceramiki sznurowej, z wczesnej epoki brązu i kultury łużyckiej.

11. Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Wysoczka, stan.1, obszar AZP 36-29/79, gm. Wysoka, wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 224/Wlkp/C decyzją z dnia 16.12.1967 r.

Grodzisko znane było już w latach 80. XIX w. Kilukrotnie badane w latach: 1937, 1950, 1964, a także w 1965 r. przez Lecha Krzyżaniaka i Michała Kobusiewicza. W 1994 r. przeprowadzono badania powierzchniowe w ramach AZP, które dały wynik pozytywny. Zabytek znajduje się na zachód od drogi relacji Wysoka – Wysoczka, na północnym skraju wsi na polu między kanałami melioracyjnymi. Grodzisko wklęsłe pierścieniowate posiada wał i majdan, datowane jest na wczesne średniowiecze. Obiekt o wymiarach 57x57 m, majdan o wymiarach 24x27 m, wysokość wału 2,5-3,5 m. Odnalezione zostały ułamki naczyń i szydło kościane.

12. Cmentarzisko kurhanowe w miejscowości Piła, stan. 92, obszar AZP 37-26/92, gmina Piła, wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 46/Wlkp/A decyzją z dnia 15.01.2001 r.

Cmentarzisko kurhanowe położone w lesie przy Al. Poznańskiej. Na jego terenie prowadzone były archeologiczne badania wykopaliskowe.

13. Cmentarzisko w miejscowości Morzewo, gm. Kaczory, stan.1, obszar AZP 38-27/14, gm. Kaczory, wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 654/A decyzją z dnia 25.06.1969 r.

Stanowisko stanowi część skupienia osadniczego ludności kultury pomorskiej. Odkryte zostało przypadkowo w latach 60. XX w. Badania ratownicze przeprowadził T. Malinowski. Kolejne badania prowadzono w 1980 r. i 1994 r. Zabytek znajduje się na płaskim terenie, na polu uprawnym, w południowo-wschodniej części Morzewa. Odnaleziono przypadkowo grób skrzynkowy.

14. Grodzisko stożkowate w miejscowości Rządkowo, gm. Kaczory, stan.8, obszar AZP 38-28/10, gm. Kaczory, wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru A-284/1638 decyzją z dnia 09.12.1974 r.

Stanowisko znane było od 2 poł. XX w. W 1980 r. przeprowadzono badania powierzchniowe. Powtórne badania nie potwierdziły informacji o średniowiecznym grodzisku. Znajdowało się tu zapewne cmentarzysko, które jest częścią skupienia osadniczego ludności kultury pomorskiej. Zabytek znajduje się na płaskim terenie, w północno-wschodniej części miejscowości, na północ od ul. Parkowej w pobliżu cmentarza. Obiekt nie jest czytelny w krajobrazie. Najprawdopodobniej znajdowało się tu również grodzisko stożkowate do XII w.

15. Cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Zelgniewo, gm. Kaczory, stan.72, obszar AZP 35-28/151, gm. Kaczory, wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem rejestru 47/Wlkp/A decyzją z dnia 15.01.2001 r.

Cmentarzysko badane było na pocz. XX w. przez Gótzę'go, a w latach 20. XX w. przez A. Karpińską. A. Weber w 1980 i 1983 r. przeprowadził badania powierzchniowe. Powtórne badania przeprowadzono w 1993 r. podczas których zlokalizowano stanowisko i nie odnaleziono materiałów. Zabytek znajduje się w lesie na terenie działek nr 81 i 91, na brzegu jeziora Wapińskiego, w pobliżu ul. Leśnej. Na obiekt składa się kilkanaście kurhanów ułożonych ciągiem. Ich średnica wynosi od 15 do 16,5 m, a wysokość ok. 1 m. Na kurhanach stawiano kamienne rdzenie ze stelą. Pod nasypem znajdował się pochówek ciałopalny jamowy z fragmentami wyposażenia – forma pochówku nawiązuje do kurhanów typu siedleńskiego. Kurhany z rdzeniem kamiennym stanowią wyraźną odmienność ludności kultury wielbarskiej (faza lubowidzka). Są charakterystyczne dla obszaru Pojezierza Kaszubsko-Krajeńskiego. Znane były już na pocz. XX w.

Podsumowanie

Zdecydowana większość stanowisk archeologicznych nie posiada własnej formy krajobrazowej, tj. są to stanowiska ziemne. Wszelkie prace inwestycyjne prowadzone przez Powiat Pilski, które związane były z pracami ziemnymi stanowiącymi potencjalne zagrożenie dla zabytków archeologicznych uzgadniane były z WKZ. Należy pamiętać, że do istotnych zagrożeń dla stanowisk archeologicznych należy zaliczyć czynniki naturalne, np. działalność rzek, czy czynniki ludzkie związane z pracami ziemnymi, jak np.:

- kanalizacja;
- wodociągi;
- inwestycje mieszkaniowe, usługowe i przemysłowe;
- budowa dróg, obwodnic;
- lokalizacje żwirowni, kopalni kruszywa;
- planowane zalesienia;
- melioracje;
- regulacje cieków wodnych;
- głęboka orka, itp.

Do innego typu zagrożeń należy zaliczyć działalność nielegalnych poszukiwaczy zabytków, którzy mogą na trwale uszkodzić historyczne nawarstwienia zabytku.

Na obszarach takich jak lasy, czy nieużytki zagrożenia dla stanowisk archeologicznych są zdecydowanie mniejsze.

Ochrona stanowisk archeologicznych i nawarstwień kulturowych przy inwestycjach związanych z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, powinna mieć swoje odbicie w ujmowaniu zagadnień związanych z ochroną zabytków w planach zagospodarowania przestrzennego, warunkach zabudowy

i inwestycjach celu publicznego oraz respektowaniu zapisów dotyczących ochrony zabytków archeologicznych w opiniach i decyzjach właściwego miejscowo konserwatora zabytków.

W przypadku stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków istnieje zakaz prowadzenia wszelkich prac ziemnych naruszających strukturę gruntu, a prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzgodnienia z właściwym miejscowo konserwatorem zabytków.

W najbliższym czasie nie przewiduje się zadań inwestycyjnych przewidzianych przez Powiat Pilski, które mogłyby występować w kolizji ze stanowiskami archeologicznymi. W przypadku pojawienia się prac polegających na pracach ziemnych, np. budowa, czy modernizacja dróg, wszelkie prace uzgadniane będą z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Wszelkie prace przy stanowiskach archeologicznych należy uzgodnić z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Wszystkie stanowiska archeologiczne podlegają ochronie.

Baza danych o stanowiskach archeologicznych nie jest bazą zamkniętą i ma charakter zbioru otwartego.

5.2.9. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Muzeum Kultury Ludowej w Osieku nad Notecią

W Gminie Wyrzysk znajduje się Muzeum Kultury Ludowej w Osieku nad Notecią. Zgodnie z wykazem zabytków wpisanych do rejestru zabytków na obszarze muzeum mieści się stanowisko archeologiczne - cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej oraz dom podcieniowy, który pierwotnie wybudowano w m. Dźwierszno Wielkie. Oprócz ww. obiektów na terenie Muzeum znajdują się następujące obiekty:

- remiza strażacka z Błękitu z pocz. XX w.;
- chałupa z Marylina z I poł. XIX w.;
- chałupa szkieletowa z Głubczyna z przełomu XVIII/XIX w.;
- chałupa z Dźwierszna Wielkiego z I poł. XIX w.;
- chałupa z Przysieczna z k. XVIII w.;
- stodoła i chałupa szkieletowa z Dźwierszna Wielkiego z 1834 r.;
- zagroda z Czajcza z lat 30. XX w.;
- chałupa z Kaładka z I poł. XIX w.;
- wiatrak paltrak z Żelic z II poł. XIX w.;
- wiatrak Koźlak z Chojny z 1865 r.;
- wiatrak holender z Gromadna z XIX w.;
- kuźnia z Kamiennika z k. XVII w.;
- chałupa zrębowa z Lipki z 1843 r.;
- chałupa gliniana z Kruszek z k. XIX w.;
- chałupa podcieniowa z Przytarni z końca XVIII w.;
- chałupa z Boruszyna z przełomu XVIII/XIX w.;
- kościół z Lasek Wałęckich z XVII w.;
- tartak z okolic Wyrzyska z XX w.;
- stodoła szachulcowa z Dźwierszna Wielkiego z XIX w.;
- chałupa ryglowa z Kościerzyna Wielkiego z połowy XIX w.;
- przykłady „małej” architektury: kapliczki przydrożne, wolnostojące piece chlebowe, piwnica ziemna, pasieka uli figuralnych

- w skansenie można zobaczyć również ekspozycję archeologiczną, na której znajdują się znaleziska związane z obrzędkiem pogrzebowym, głównie z epoki żelaza, z obszaru Krajny.

W zbiorach Muzeum Kultury Ludowej w Osieku, gromadzonych od 1979 roku, znajduje się ponad 5000 eksponatów. Większość muzealiów to przedmioty stanowiące wyposażenie wnętrz chałup chłopskich (meble i sprzęty domowe, naczynia, tkaniny, obrazy i inne). Do najcenniejszych mebli należą datowane wianowe skrzynie krajeńskie (1824 r., 1839 r.), malowane skrzynie z II połowy XIX w. i okuwane kufry z przełomu XIX i XX w., kuchenne „miśniki” z XIX w., kołyski i zdobione łóżka z pocz. XX w., także lada i regały ze sklepu wiejskiego z l. 30. XX w. Wśród wyposażenia wnętrz przeważają przedmioty z początku XX wieku. W zbiorach licznie reprezentowane są naczynia klepkowe (dzieże, waski, beczki, klepkowe maselnice), ceramiczne naczynia, miski, dzbany. Osobną grupę stanowią żeliwne i mosiężne naczynia fabrycznej produkcji: garnki, patelnie, rondle i brytfanny. Wśród tkanin przeważają makatki tkane i haftowane z okresu międzywojennego, kapy, tkane i haftowane obrusy, niciane serwetki. Muzeum gromadzi też oleodruki i litografie o tematyce religijnej najstarsze z końca XIX w., najmłodsze z lat 60. XX w. Na wyposażeniu karczmy: butelki szklane, kamionkowe, skrzynki i beczki do piwa. W obejściach gospodarskich eksponowane są narzędzia do uprawy roli i hodowli (młocarnie, pługi, radła, żniwiarki, brony, kosy, sierpy i inne). W zbiorach znajdują się unikatowe drewniane brony i radło oraz drewniane jarzma. Muzeum w Osieku posiada duży zbiór narzędzi kowalskich, stolarskich; wyposażenie warsztatu szewca, rymarza oraz pojedyncze narzędzia bednarskie i kołodziejskie. Z zakresu rybołówstwa sieci, węcierze, bodarze i ościenie. Na osobną uwagę zasługuje kolekcja narzędzi i sprzętów włókienniczych (krosna tkackie, międlice, cierlice, snowadła, wijadła, motowidła i inne). Większość sprzętów służących do obróbki lnu pochodzi z terenu Krajny. Muzeum Kultury Ludowej posiada zbiór hełmów strażackich (od końca XIX w. do l. 60. XX w.), dwa wozy strażackie, pompy, drobniejszy sprzęt gaśniczy i umundurowanie strażaków. Współczesną sztukę ludową reprezentuje kilkanaście uli postaciowych autorstwa Józefa Chełmowskiego i Zygmunta Kędzierskiego; kapliczki i rzeźby o tematyce religijnej Władysława Rogólskiego i Zbigniewa Polakowa.²¹

Muzeum Stanisława Staszica w Pile

Muzeum Stanisława Staszica w Pile powstało w 1951 roku jako muzeum biograficzne w wyniku starań ludzi skupionych w Komitecie Odbudowy Domu Stanisława Staszica (1947– 1951). Organizatorem było Muzeum Narodowe w Poznaniu – w ówczesnej strukturze polskiego muzealnictwa instytucja nadrzędna w stosunku do placówek terenowych w dawnym województwie poznańskim. W Muzeum znajduje się wystawa stała Stanisław Staszic – życie i działalność. Wystawa pokazuje życie i dokonania Staszica poprzez najwartościowsze stasziciana z kolekcji muzeum, eksponowane w czterech grupach problemowych: młodość i podróże, prace w Warszawskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, prace literackie i przekłady, działalność publiczna w rządzie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz testament. Ekspozycja zawiera 6 ekranów multimedialnych, w których umieszczono niespełna 400 ilustracji i 180 tekstów. Kolejnymi elementami multimedialnymi na ekspozycji stałej są wirtualne komoda i szafa. Każdy z mebli został wyposażony w sześć szuflad, w których znajdują się obiekty z muzealnej kolekcji. Po otwarciu każdej z szuflad można odsłuchać nagraną informację głosową na temat wybranych obiektów. Ponadto w każdej sali wystawowej można odsłuchać uruchamiane za pomocą przycisków informacje głosowe o wybranych obiektach prezentowanych na stałej ekspozycji. Ostatnim elementem multimedialnym zainstalowanym w korytarzyku między salą drugą a trzecią są

²¹ <https://www.skansen-osiek.pl/informacje-ogolne>, 27

nagrania fragmentów pięciu debat z epoki Sejmu Czteroletniego. Muzeum otwarte jest od poniedziałku do piątku w godz. 9.00-16.00 oraz w soboty i niedziele w godz. 10.00-16.00. Wstęp wolny.²²

Piłskie Muzeum Wojskowe w Pile

Piłskie Muzeum Wojskowe powstało z inicjatywy pasjonatów historii wojskowości, należących do Piłskiego Stowarzyszenia Historyczno-Militarnego (do 29.11.2017 Stowarzyszenia Przedmoście Piły). Głównym zadaniem muzeum jest gromadzenie zbiorów dotyczących historii wojskowości, techniki wojskowej oraz historii militarnej miasta Piły. Zadanie to realizowane jest poprzez uzupełnienie zbioru o sprzęt nierozdzielnie związany z wojskową historią miasta, będący symbolem wieloletniego działania Piły, jako silnego ośrodka wojskowego szkolnictwa motoryzacyjnego. Pozyskane eksponaty: samochody ciężarowe, transportery opancerzone, wozy zabezpieczenia technicznego, czołgi tworzą kolekcję obrazującą różnorodność typów i wersji pojazdów używanych do szkolenia Żołnierzy Specjalistów Służby Czołgowo - Samochodowej w Wojsku Polskim. Znajduje się tu wystawa stała pn. „Od Sekcji Automobilowej do Służby Czołgowo-Samochodowej”. Muzeum otwarte jest w soboty i niedziele od godz. 15.00, zaś w tygodniu dla grup zorganizowanych po wcześniejszej rezerwacji terminu.²³

Muzeum Okręgowe im. St. Staszica w Pile

Muzeum Okręgowe w Pile działa od 15 sierpnia 1975 roku. Powołanie muzeum na obszarze nie będącym wcześniej przedmiotem szerszych badań stanowiło ważne wydarzenie kulturotwórcze w regionie nadnoteckim i całej północnej Wielkopolsce. Pierwszą jego siedzibą zostało niewielkie muzeum biograficzne Stanisława Staszica, kilka lat później, w 1981 r., otrzymało nową lokalizację przy ul. Chopina w Pile, był to budynek dawnego Bractwa Strzeleckiego. Dopiero jednak odrestaurowanie obiektu stanowiącego obecną siedzibę muzeum umożliwiło utworzenie ekspozycji stałej, na której pokazano gromadzone przez lata zbiory. Obecnie piłskie muzeum jest samorządową instytucją kultury Województwa Wielkopolskiego, wpisaną do Państwowego Rejestru Muzeów. Gromadzi zbiory z zakresu archeologii, etnografii, historii i sztuki, które prezentowane są na wystawach stałych i czasowych. Oddziałem Muzeum Okręgowego w Pile jest Muzeum Kultury Ludowej w Osieku nad Notecią. W Muzeum znajdują się następujące wystawy stałe:

- meble i wnętrza mieszkalne od połowy XVIII do początku XX wieku – przedmioty piękne i użyteczne;
- z przeszłości Piły i regionu – część archeologiczna;
- z przeszłości Piły i regionu – część historyczna.

Ponadto gromadzone są tutaj eksponaty archeologiczne należące do grupy zbiorów:

- Landesmuseum Schneidemühl;
- badania wykopaliskowe na stanowisku archeologicznym w Żuławce Małej;
- badania wykopaliskowe na cmentarzysku z wczesnej epoki brązu w Śmiardowie Krajeńskim, gm. Krajenka;
- badania ratownicze prowadzone w strefie wczesnośredniowiecznego grodu i podgrodzia w Ujściu nad Notecią;
- skarby przedmiotów brązowych z końca epoki brązu (IX-VIII w. p.n.e.);
- grupy zabytków ofiarowanych do zbiorów archeologicznych przez przypadkowych odkrywców.

²² www.muzeumstaszica.pl

²³ www.pmw.pila.pl

Muzeum otwarte jest od wtorku do piątku w godz. 10.00 – 16.00 oraz w soboty i niedziele w godz. 11.00-16.00.²⁴

Spichlerz „Wacek” w Białosłiwu

Dawny budynek spichlerza z lat 80. XIX w. zaadaptowany został na Izbę Pamięci i Historii. Sam obiekt wybudowano w konstrukcji szkieletowej, z wypełnieniem ceglanym. Powstał jako jeden z trzech tego typu obiektów na skutek intensyfikacji rolnictwa, szczególnie upraw zboża. Obiekt w 1996 r. został przejęty przez władze samorządowe. W 2013 r. przeszedł generalne prace remontowo-renowacyjne, czego efektem było zagospodarowanie części budynku na Izbę Zbiorów Regionalnych Białosłiwia i Doliny Środkowej Noteci. Gromadzone są tu zbiory archiwalne i regionalne przedmioty użytkowe codziennego użytku np. maszyny pisarskie, zabawki, maselnice, naczynia kuchenne, żelazka, pralki, historyczne narzędzia i maszyny rolnicze oraz pszczelarskie, a także dzieje szkoły podstawowej w Białosłiwu, historyczne fotografie i pocztówki, itp.

Izba Muzealna - Gminne Centrum Kultury w Łobżenicy

W połowie lat 60-tych ubiegłego wieku grupę miłośników Łobżenicy połączyła idea stworzenia placówki muzealnej dokumentującej historię okolic Łobżenicy co zaowocowało otwarciem 28 stycznia 1967 roku Izby Muzealnej. W Izbie zgromadzono już pewną ilość pamiątek historycznych. Izba posiada wiele eksponatów dotyczących historii Bractwa Strzeleckiego założonego w 1693 r., np. dwie Kurtki Bractwa Strzeleckiego wraz z dwoma kapeluszami z okresu 1920-1939, puchar Bractwa Strzeleckiego z 1849 r., tarcza strzelecka z 1936 r. Izba Muzealna czynna jest w środy w godz. 10-17 oraz czwartki w godz. 8-15.

5.2.10. Dziedzictwo niematerialne

Narodowy Instytut Dziedzictwa definiuje dziedzictwo niematerialne jako tradycję, żywe niematerialne przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom, takie jak:

- tradycje i przekazy ustne między innymi bajki, przysłowia, pieśni, oracje, opowieści wspomnieniowe i wierzeniowe, historie, przemowy, lamenty pogrzebowe, zawołania pasterskie i handlowe, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne w tym tradycje muzyczne wokalne, instrumentalne i taneczne, widowiska religijne, karnawałowe i doroczne;
- praktyki społeczno-kulturowe takie jak zwyczaje, rytuały i obrzędy doroczne, sytuacyjne i rodzinne, chrzciny, wesela, pogrzeby, ceremonie lokalne i środowiskowe, zwyczaje odpustowe i pielgrzymki, gry i zabawy, folklor dziecięcy, sposoby świętowania, praktyki służące nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich, sposoby składania życzeń, tradycyjne wyobrażenia o wszechświecie na przykład meteorologia ludowa;
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata; tradycyjne sposoby leczenia; zamawiania miłosne i medyczne;
- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Zgodnie z Konwencją UNESCO w sprawie dziedzictwa niematerialnego jego definicja brzmi następująco: „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa

²⁴ www.muzeum.pila.pl

kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami oraz zasadom zrównoważonego rozwoju.”

Również w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 6 ust. 2 przywoływane są zapisy dotyczące pośrednio dziedzictwa materialnego: „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Z terenu Powiatu Pilskiego nie odnotowuje się wpisu na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego (88 wpisów- stan na kwiecień 2024 r.) oraz krajowego rejestru dobrych praktyk w ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego (10 wpisów- stan na kwiecień 2024 r.). Z terenu powiatu nie odnotowano również żadnego produktu wpisanego do listy produktów tradycyjnych, który prowadzi Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Niemniej, na terenie Powiatu Pilskiego występują przykłady lokalnego dziedzictwa niematerialnego, które przedstawiono poniżej.

Pod względem przynależności regionalno-etnograficznej większa część Powiatu Pilskiego znajduje się na obszarze Krajny. Jedynie część południowo-zachodnia (gm. Ujścia) oraz zachodnia (część m. Pila oraz gm. Szydłowo) znajdują się w granicach historycznej Ziemi Wałeckiej. Nazwą Krajniacy podkreślano ludność pogranicza zwanego Krajną, rozciągającego się pomiędzy Wielkopolską, Kaszubami i Borami Tucholskimi. Znaczna część Ziemi Krajeńskiej od XVIII w. do 1945 r. znajdowała się pod administracją niemiecką. Na południowych obszarach Krajny widoczne są wpływy Wielkopolski, z kolei w części północnej popularne są wzorce kaszubskie. Krajniacy do dziś zachowali pewne cechy odrębności tradycyjnej kultury ludowej i własny dialekt.

Ryc. 8. Etnograficzna mapa Polski

Źródło: www.niezlomni.com

Obchody Wielkanocy w gminie Łobżenica - Misterium Męki Pańskiej w Sanktuarium Maryjnym w Górze Klasztornej

Misterium Męki Pańskiej organizowane jest od 1984 r. Upamiętnia tragiczne wydarzenia, które miały miejsce w Górze w dniach z 11 na 12 listopada 1939 roku, kiedy to do Paterka wywieziono 48 osób duchownych w tym 30 współbraci Misjonarzy Świętej Rodziny aby ze szczególnym okrucieństwem pozbawić ich życia. W 2024 r. w czasie odgrywania Misteriów w Wielkim Poście wydarzenie odwiedziło blisko 8 tysięcy ludzi. Inscenizacja przedstawiana jest przez ponad 100-osobową grupę aktorów. Zaangażowani są także wolontariusze, czy służby porządkowe.

Strój Krajeński²⁵

W stroju krajeńskim przeważają barwy białe i niebieskie, zaś elementy dekoracyjne składające się na ornament kwiatowy, haftowane są w kolorze czarnym.

²⁵ <https://stroje.pl/p/krajna-costume/42>

Strój krajeński damski – strój ten składa się z białej bluzki płóciennej z koronką, niebieski lub granatowy gorset, niebieska spódnica, biały fartuch, zazwyczaj z niebieskim haftem krajeńskim. Na głowę dziewczęta zawiązują chustki lub nakładają wianki.

Strój krajeński męski - strój ten składa się z białej koszuli z niebieskimi wstążeczkami, niebieskiej, sukiennej kamizelki, czarnych sukiennych spodni oraz kapelusza.

Gwara Krajeńska

Gwara Krajny reprezentuje typ przejściowy, gdyż wykształciła się ona z cech nawiązujących z jednej strony do Wielkopolski (i języka dolnośląskiego), z drugiej – do gwar kaszubskich (historycznie dialektów pomorskich). Określa się więc je często jako gwary pograniczne, które stanowią językowe przejście od Wielkopolski do Kaszub.²⁶

W północnej Krajinie wpływ na gwarę krajeńską miał język kaszubski, zaś na południu gwara wielkopolska. Dlatego też w poszczególnych wsiach gwara krajeńska potrafi się między sobą różnić. Spoiwem łączącym ww. gwary było przenikanie i zapożyczanie słownictwa niemieckiego. Gwara krajeńska wyróżnia się zastępowalnością „ć” i „dź” w miejsce „k” lub „g” (np. cieszeń zamiast kieszeń). Zauważalne są również ekonomizmy w wymowie, np. „pochwalić” to powiedzieć inaczej „Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus”. Gwara krajeńska jest nadal żywa na wsiach Powiatu Pilskiego w gminach Kaczory, Wysoka, Białośliwie, Miasteczko Krajeńskie, Łobżenica i Wyrzysk.

Organizacje związane z dziedzictwem

Na terenie Powiatu Pilskiego występują stowarzyszenia, organizacje, fundacje, zespoły folklorystyczne (np. „Osieczanki” z Osieka nad Notecią”), czy koła gospodyń wiejskich, które w swojej działalności statutowej realizują zadania związane z dziedzictwem kulturowym, również dziedzictwem niematerialnym. Liczne koła gospodyń wiejskich znajdują się w gminach:

- Białośliwie - 5 (KGW w Dębówku Starym, KGW w Niezychowie, KGW "Włóścianki" w Białośliwiu, KGW Dworzanki w Dworzakowie, KGW w Pobórcie Wielkiej);
- Kaczory – 4 (KGW w Dziembowie, KGW w Dziembówku, KGW w Śmiłowie, KGW w Żelgniewie);
- Łobżenica – 10 (KGW Witrogoszczanki" w Witrogoszczy, KGW w Walentynowie "Walentynki", KGW "Niezapominajki" w Dębnie, KGW w Luchowie, KGW "Pieśniarki" w Pieśnie, KGW Dziegciarnia, KGW Stokrotka w Ferdynandowie, KGW Kunowianki w Kunowie, KGW "Izdebczanki" w Izdebkach, KGW "Wiktorowianki" w Wiktorówku);
- Miasteczko Krajeńskie – 6 (KGW w Miasteczku Krajeńskim, KGW w Wolsku, KGW w Grabównie, KGW w Brzostowie, KGW w Okalińcu, KGW w Grabionnej);
- Szydłowo – 9 (KGW w Kotuniu, Nasze Dolaszewo Koło Gospodyń Wiejskich, KGW Skrzatusz "Kobiety z Ikrą", KGW w Pokrzywnicy, KGW w Dobrzycy Dobrzyczanki-Cuda Wianki, KGW w Kłodzie "Kłodzianki", KGW Stylowe KGW Szydłowo, KGW "Babeczki" w Jaraczewie, KGW Róża w Róży Wielkiej);
- Ujście – 5 (KGW Jabłonowo, KGW w Mirostawiu, KGW w Ujściu, KGW w Nowej Wsi Ujskiej, KGW w Ługach Ujskich);
- Wyrzysk – 10 (KGW w Polanowie, KGW Sołectwa Kościerzyn Wielki, KGW Dobrzyniewo, KGW Sołectwa Gromadno, KGW Falmierowo, KGW "Glestorki" w Sołectwie Glesno, KGW Bąkowo, KGW Żelazno, KGW w Kosztowie, KGW Bławatki Osiek nad Notecią);

²⁶ <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/>

- Wysoka - 8 (KGW w Tłukomach, KGW Rzęszkowo, KGW w Kijaszkowie, KGW w Bądeczu, KGW w Wysoczce, KGW "Zgodna Wieś" Stare, KGW w Młotkowie, KGW Wysoka Mała.

Postacie historyczne

Z Powiatem Pilskim związane są osoby, które poprzez swoją działalność na stałe rozślawiły Piłę i okolice. Wpisały się one na stałe w historię powiatu, tworząc zarazem elementy zbioru jego dziedzictwa niematerialnego. Pochodzi stąd wiele wybitnych postaci zasłużonych dla historii regionu, jednak do najbardziej rozpoznawalnych należy Stanisław Staszic oraz Michał Drzymała, których krótką biografię zamieszczono poniżej.

Stanisław Staszic – (1755-1826) - wybitny przedstawiciel polskiego oświecenia, ksiądz. Urodził się w Pile. Pracowitość, zdolności i bezinteresowna gotowość do służby publicznej wyniosły go do rzędu najbardziej wpływowych Polaków tamtych czasów. Dewizą jego życia było hasło "być narodowi użytecznym". W epoce upadku Rzeczypospolitej anonimowymi pismami wspierał ruch reformy państwa. Po upadku Polski prowadził badania naukowe w zakresie geologii. Po odrodzeniu państwa polskiego rozwinął wszechstronną działalność organizacyjną w zakresie szkolnictwa, nauki i gospodarki. Wszędzie położył zasługi godne odnotowania. Jako człowiek zawsze starał się pomagać innym ludziom. Po śmierci okazało się, że był "nie tylko sterem dla swego pokolenia, lecz i pochodnią dla następnych". Pochowany w Warszawie na Bielanach.

Michał Drzymała - (1857-1937) - jeden z polskich bohaterów narodowych. Pochodził ze Zdroju (powiat grodziski), wraz z żoną najmował się do prac polowych na zasadzie kontraktu. Drzymałowie kilkakrotnie zmieniali miejsce zamieszkania, w 1904 r. zamieszkali w Podgradowicach k. Rakoniewic, gdzie od Richarda Neldnera, miejscowego Niemca, kupili dwuhektarową parcelę ze stodołą. Drzymała jako Polak nie otrzymał zgody na budowę nowego domu. Na znak walki z okupantem Drzymała zamieszkał w wozie cygańskim lub cyrkowym na własnej parceli. Informacja o tym fakcie obiegła prasę francuską, angielską i amerykańską. Władze niemieckie zaczęły represjonować polskiego rolnika, gdy na posesji pojawił się drugi wóz ufundowany ze składek społecznych. W końcu lipca 1908 r. wóz został usunięty z działki, a jego właściciel musiał przenieść się do ziemianki. W czerwcu 1910 r. Drzymała sprzedał swoją parcelę i przeniósł się do Cegielska (powiat grodziski). W 1927 r. jako bohater narodowy otrzymał ponemieckie gospodarstwo w Grabównie (powiat pilski), dożywotnią rentę oraz odznaczenie narodowe. Pochowany został na cmentarzu parafialnym w Miasteczku Krajeńskim.

Legendy

Poniżej przedstawiono najbardziej popularne i znane legendy odnoszące się do Powiatu Pilskiego.

Czubatka – gm. Wyrzysk²⁷

Na górze Czubatce w Wyrzysku znajdowało się grodzisko. Jego kształt wskazuje na to, iż była to kwadratowa wieża, postawiona na stożku o średnicy 25 m. Gród położony był na stromym, morenowym cyplu, na wzniesieniu zwanym Czubatką, usypanym przez ludzi zamieszkujących miasto w czasach panowania Piastów. Na szczycie Czubatki rosły dwa wysokie dęby, nazwane niegdyś „Adamem i Ewą” na cześć zakochanych. Wzniesienie istnieje do dzisiaj i jest często odwiedzane przez

²⁷ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Wyrzysk na lata 2017-2021

spacerujących tamtędy zakochanych. Na miejscu starych drzew zostały zasadzone nowe. Wspomnienie o tych drzewach jest legendą i jednocześnie symbolem grodu nad Łobżonką.

Legenda o dzwonach z kościoła pw. św. Rodziny – m. Piła

Legenda głosi, że w czasie I wojny światowej Niemcy zarządzili zbiórkę dzwonów kościelnych zapewne na przetop celem obróbki na amunicję. Kilku parafian postanowiło zdjąć je z wieży i wywieźć na Kalinę. Zatopiono je w rozlewiskach Gwdy. Dopiero, gdy Piła miała wrócić do Polski mieli wyjawić tajemnicę w którym miejscu ukryli dzwony. Tak się jednak nie stało ponieważ wszyscy zginęli podczas I i II wojny światowej.²⁸

Legenda o jeleniu w herbie – m. Piła

Legenda głosi, że król Władysław Łokietek polując w Puszczy Noteckiej ujrzał jelenia, który przebiegł przez drogę królewskiego orszaku. Król usłyszał odgłosy z głębi puszczy i skierował się w ich stronę docierając do drwali, którzy piłami ścinali drzewa. Król zapytał w jakiej znajduje się osadzie, Ci zaś odpowiedzieli, że nie ma ona nazwy. Król nazwał to miejsce Piłą, zaś w herbie po jakimś czasie znalazł się jeleni.²⁹

O powstaniu Wysokiej – gm. Wysoka

Książę Bolesław Pobożny postanowił wyruszyć w podróż, aby poznać bliżej swoich podwładnych, na ziemiach dotąd mu nieznanach. Zajechał on wraz ze swoim wojskiem w okolice gór zwanych Wysokimi. Tutejszą ludność reprezentował Sławko, który wraz z miejscowymi wyszedł naprzeciw podróżnym. Książę Bolesław kazał Mikołajowi, swojemu podkomorzemu przekazać wiedzę, która przyda się plemieniu. Ten kazał im zburzyć swoje chaty i pobudować nowe, trwalsze. Miejscowym nie spodobał się ten pomysł i przywiązali Mikołaja do drzewa, a konkretnie syn Sławka – Świeciech. Nie chciał on tego robić i za na mowę Mikołaja dosypał biesiadnikom do kielichów usypiające zioła. Świeciech i Mikołaj namówili sąsiednich mieszkańców Wyrza do zbudowania nowej osady w Wysokiej. Stworzono drewniano-ziemny wał obronny z bramą wjazdową oraz nowe drewniane chaty, a także kamienną wieżę. Biesiadnicy po 3 dniach obudzili się wraz z wodzem Sławkiem byli zachwyceni nową osadą. Od tej chwili Sławko przyjął nową religię i nowe rozwiązania budowlane. Nową osadę nazwano Visoka. Kilka miesięcy później zawitał do nich biskup Marcin. Wszyscy mieszkańcy przyjęli chrzest oraz nowe imiona. Herbem miejscowości została otwarta brama na znak panującej tutaj gościnności.

Imprezy związane z lokalnym dziedzictwem

Na terenie Powiatu Piłskiego organizowane są liczne imprezy i wydarzenia związane z dziedzictwem lokalnym. W ostatnich 2 latach Starostwo Powiatowe organizowało, bądź obejmowało swoim patronatem następujące imprezy związane z szeroko rozumianym dziedzictwem kulturowym:

- TURNIEJ KULINARNY DLA KGW O PUCHAR STAROSTY PIŁSKIEGO - Piła, 23 marca 2024 r.
Jednym z celów konkursu była prezentacja kuchni regionu piłskiego, zebranie przepisów i receptur potraw związanych z regionem piłskim, czy promocja gmin należących do powiatu piłskiego.
- V i IV WSZECHNICA WYRZYSKA - 21.11.2022, 29.11.2022, Wyrzysk.
Prelekcja ks. dr. Michała Damazyna dotyczyła Zbrodni Pomorskiej 1939 r. na terenie byłego Powiatu Wyrzyskiego". Rok wcześniej prelekcję prowadził Roman Skiba pn. „Adwent i Boże Narodzenie w tradycji ludowej Krajny”. Organizatorem spotkania było Towarzystwo Przyjaciół Wyrzyska.

²⁸ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Piły na lata 2024-2027

²⁹ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Piły na lata 2024-2027

- DOŻYNKI POWIATOWE I FESTIWAL SMAKI GMIN POWIATU PILSKIEGO - 11.09.2022, 03.09.2023, Piła.
Na wydarzeniu prezentowały się zespoły folklorystyczne: Zespół Pieśni i Tańca Krajna, zespół Osieczanki, a w 2023 r. koncertował Zespół Pieśni i Tańca ŁANY. Dożynkom towarzyszył Festiwal Smaki Gmin Powiatu Pilskiego, na stadionie zaprezentowały się także gminy powiatu, koła gospodyń wiejskich, instytucje rolnicze, lokalni przedsiębiorcy i rękodzielnicy. Degustacja regionalnych potraw była dodatkową atrakcją.
- DRZYMAŁÓWKA - 23.07.2022, Grabówno (gm. Miasteczko Kraj.).
Organizatorem wydarzenia jest Gmina Miasteczko Krajeńskie. Podczas spotkania miejsce miała prelekcja o Michale Drzymale, konkurs wiedzy o Michale Drzymale oraz konkurs potraw kulinarnych.
- IV BIESIADA KRAJEŃSKA W MUZEUM KULTURY LUDOWEJ W OSIEKU NAD NOTECIĄ - 10.07.2022, 09.07.2023, Osiek nad Notecią (gm. Wyrzysk).
W 2022 r. w programie wystąpiły zespoły: Osieczanki z Osieka nad Notecią, Krajniacy z Wielkiego Buczka i Klimagja ze Złotowa. Ponadto zorganizowano przejazd bryczką, potrawy kuchni chłopskiej, pokazy rzemieślnicze (garncarskie, tkackie) oraz prace gospodarskie i domowe (np. wyrób masła). Wydarzenie odbyło się przy wsparciu Powiatu Pilskiego i Gminy Wyrzysk, organizatorem było Muzeum Kultury Ludowej w Osieku nad Notecią, Towarzystwo Przyjaciół Wyrzyska i Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury w Wyrzysku. W 2023 r. odbyły się wystawy: „higiena na wsi”, haft krajeński i rękodzieło, malarstwo pejzażowe XIX i XX w. Przedstawiono pokazy: prac gospodarskich i domowych, rzemieślnicze: garncarskie, powroźnicze, tkackie. Inne punkty programu to: malowanie wzorów Krajeńskich na lnianych torbach, ekspozycje wnętrz chałup wiejskich, potrawy kuchni chłopskiej. Przegląd artystyczny przedstawił Zespół Pieśni i Tańca „Krajna” oraz Zespół Folklorystyczny „Sadkowanie”.
- 10. ZŁOT MIŁOŚNIKÓW KOLEJEK WĄSKOTOROWYCH W BIAŁOŚLIWIU - 01.07.2022 - 02.07.2022, Białosławie.
W programie przewidziano parady parowozów, prezentację taboru, przejazdu kolejką na trasie Białosławie – Kocik Młyn/Pobórka Wielka, sesje fotograficzne na trasie kolejki, zlot zabytkowych samochodów, festyn rodzinny, koncerty, itp.
- 11. ZŁOT MIŁOŚNIKÓW KOLEJEK WĄSKOTOROWYCH W BIAŁOŚLIWIU - 30.06.2023 - 02.07.2023, Białosławie.
W programie przewidziano ogólnodostępne przejazdy pociągami parowymi Białosławie – Kocik Młyn, poradę pojazdów szynowych, przejazd nocny pociągiem specjalnym, konkurs maszynistów, zwiedzanie stacji z przewodnikiem – poznaj historię Wyrzyskiej Kolejki Powiatowej, uczestnictwo w przygotowaniu parowozów do ruchu – poznaj maszyny parowe od podstaw, konkursy i atrakcje, konkursy plastyczne, zwiedzanie warsztatów kolejki, spotkanie autorskie publikacja książki „Mała Kolejka” o BWKD, KGW z Białosławia, pracujący kowal w kuźni, wystawy zabytkowych samochodów i motocykli, maszyn rolniczych (Skansen Łochowo), przejazdy drezynami i lokomotywą Lyd2-56 „Rubinek”, nocną sesję z parowozami – światło, para i dźwięk.
- TURNIEJ KÓŁ GOSPODYŃ WIEJSKICH W KOŚCIERZYNIE - 26.06.2022, 25.06.2023, Kościerzyn Wielki, gm. Wyrzysk.
Turniej dedykowany jest dla Kół Gospodyń Wiejskich z gmin powiatu pilskiego. W programie przewidziano prezentację potraw, degustację, atrakcje dla dzieci - dmuchane zamki, przejazdy bryczką.

- WYSOCKI FESTIWAL RĘKODZIELNICTWA, SMAKU I KAPEL BIESIADNYCH - 28.05.2022, 17.06.2023, Wysoka.
To wydarzenie mocno osadzone w regionalnej tradycji. Festiwal wspiera finansowo Powiat Piłski - Starostwo Powiatowe w Pile. W programie przewidziano otwarcie domków rękodzielniczych, występy kapel i artystów biesiadnych, itp.
- MAJÓWKA W NIEŻYCHOWIE "JESTEŚMY STĄD" – 21.05.2023, Niezychowo (gm. Białośliwie).
Podczas uroczystości wygłoszono prelekcję dotyczącą postaci biskupa Franciszka Ksawerego Rydzyskiego. Odślonięto tablicę upamiętniającą biskupa w miejscowym kościele, który nawiązując do nieistniejącej dziś kaplicy pałacowej nosi to samo wezwanie Niepokalanego Poczęcia NMP. Po zakończeniu części oficjalnej odbył się majowy piknik pn. „Jesteśmy stąd” w ogrodzie parafialnym.
- WIECZÓR W STYLU KRAJEŃSKIM, 24.09.2023, Białośliwie.
Wieczór w stylu krajeńskim dotyczył pokazu mody i strojów uszytych z motywem krajeńskim. Odbyto sesję fotograficzną o charakterze międzypokoleniowym. Przygotowano warsztaty kulinarne wraz z możliwością degustacji dań przygotowanych przez KGW Kłodzianki. Wydarzenie realizowane w związku z realizacją projektu pn. „Krajna kolorem malowana” dofinansowanego ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu Narodowego Centrum Kultury Etno-Polska. Edycja 2023. Organizatorami był Powiat Piłski i Gminny Ośrodek Kultury w Białośliwiu.
- I WYSTAWA ROLNICZA ORAZ OGÓLNOPOLSKI KONKURS KULINARNY KGW - 18.06.2023, Piła.
W programie przewidziano m.in. degustację potraw regionalnych, występy zespołów muzycznych, rękodzieło ludowe, stoiska gastronomiczne.
- DNI BIAŁOŚLIWIA – 10.06.2023, Białośliwie.
Powiat Piłski objął patronat nad niniejszą imprezą. Podczas wydarzenia przewidziano m.in. przejazd kolejką wąskotorową, czy wystawę w spichlerzu „Wacek”.
- WYSTAWA PT. „NOWA TOŻSAMOŚĆ MIASTA. PIŁA NA PRZESTRZENI LAT 1946 – 1989 - 27.10.2023 - 13.11.2023, Piła.
Organizatorem wydarzenia był Powiat Piłski i Biuro Wystaw Artystycznych Powiatu Piłskiego. Zdjęcia prezentują Piłę od lat powojennych – od 1946 roku – do 1989 roku. W prezentacji blisko 300 fotografii. Zdjęcia pokazują m.in. ruiny Piły zaraz po wojnie, odgruzowywanie miasta, budowę pierwszych bloków i nowych osiedli, a także dokumentację z ważnych dla Piły wydarzeń, jak odbudowę domu Stanisława Staszica i otwarcie go po remoncie, wizytę w Pile kardynała Stefana Wyszyńskiego, budowę mostu Krzywoustego, czy kolejowego wiaduktu, a także z procesji Bożego Ciała, pochodów 1-majowych, uroczystości miejskich, pierwszych Dni Piły, wydarzeń kulturalnych i sportowych.

Herb Powiatu

Herby w sposób pośredni nawiązują do dziedzictwa niematerialnego, ukształtowanego historycznie, na terytorium danej jednostki. Są cennym dziedzictwem kulturowym, ukazują zasób dziedzictwa materialnego, jak i niematerialnego, który należy identyfikować z daną jednostką terytorialną. Herb powinien się wyróżniać i być łatwo rozpoznawalny. Ukazanie dziedzictwa kulturowego w herbie Jan Pruszyński definiuje następująco: „to zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi, uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju, oraz przekazania następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające

znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej”. Ponadto herby powinny spełniać szereg określonych kryteriów. Zasady tworzenia herbów, flag, sztandarów i pieczęci jednostek samorządu terytorialnego w Polsce określa Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji. I tak, herb powiatu powinien nawiązywać do historycznych herbów terytorialnych - dawnych ziem. Nie można odwoływać się do herbów terytorialnych tworzonych przez władze zaborcze z lat 1772-1918. W nowotworzonych herbach powiatów wskazane jest nawiązywanie do współczesnego herbu województwa lub historycznego herbu ziemskiego, możliwe jest też nawiązanie do herbu miasta - jego głównego ośrodka (niewłaściwe jest jednak wprowadzanie do herbów powiatów klasycznej symboliki miejskiej, np. przedstawień murów miejskich). Godło herbu szlacheckiego nie może być jedynym elementem współczesnego herbu powiatu. Herb powiatu nie może być sumą herbów poszczególnych miejscowości, należy stworzyć godło wspólne.

Herbem Powiatu Pilskiego jest w polu czerwonym uszczerbiony orzeł srebrny, z przepaską złotą na skrzydłach, złotym dziobem zwróconym w prawo, pod którym złoty wieniec z dziewięciu liści dębu, umieszczony na planie hiszpańskiej tarczy herbowej. Znak orła nawiązuje do uszczerbionego godła Województwa Wielkopolskiego, natomiast wizerunek wieńca splecionego z 9 liści dębowych odnosi się do ilości gmin stanowiących wspólnotę samorządową Powiatu Pilskiego.

Ryc. 9. Herb Powiatu Pilskiego

Źródło: www.powiat.pila.pl

Flaga

Flagą Powiatu Pilskiego jest płat w formie trapezu prostokątnego, w prawej części w formie kwadratu w kolorze czerwonym zawarty jest wizerunek uszczerbionego orła i wieniec (tak samo jak w herbie). Część lewa dzielona jest na 9 czerwono-złotych pasów. Herb jest głównym znakiem graficznym Powiatu Pilskiego. Element ten jest wykorzystywany m.in. w materiałach promocyjnych i oficjalnych dokumentach Zarządu oraz Starostwa Powiatowego w Pile.

Ryc. 10. Flaga Powiatu PilskiegoŹródło: www.powiat.pila.pl**Logotyp**

Logotyp ma swoją symbolikę: na błękitno wiją się - w poziomie - rzeka Noteć oraz jej prawostronny dopływ od północy, czyli przepływająca przez Piłę Gwda. W prawym górnym rogu znajduje się wzór tradycyjnego haftu krajeńskiego, który stał się również inspiracją do zaprojektowania pozostałych obłych kształtów w logotypie. Poniżej symbolu Noteci znajduje się odniesienie do obszarów zachwycającej zieleni łąk i lasów, które porastają znaczną część naszego powiatu oraz do wieloletnich tradycji rolniczych i sadowniczych. Lewa górna strona to symbol ziemi pilskiej jako obszaru tętniącego życiem kulturalnym i społecznym. Ta część logotypu została zachowana w barwach herbu i flagi.

powiat pilski**Ryc. 11. Logotyp Powiatu Pilskiego**Źródło: www.powiat.pila.pl

W związku z przytoczonymi powyżej przykładami należy stwierdzić, że Powiat Pilski posiada elementy dziedzictwa niematerialnego.

5.2.11. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania powiatowego programu opieki nad zabytkami opieki jest ewidencja zabytków. Przy czym Ustawodawca nie doprecyzował, czy jest to gminna ewidencja zabytków, czy też wojewódzka ewidencja zabytków. Na potrzeby niniejszego dokumentu przeanalizowano stan gminnych ewidencji zabytków w gminach z terenu Powiatu Pilskiego. Jednostki samorządowe jakimi są powiaty nie posiadają w swojej kompetencji prowadzenia ewidencji zabytków.

Obowiązek prowadzenie gminnych ewidencji zabytków wynika z art. 22 ww. ustawy, gdzie określono kto jest odpowiedzialny za prowadzenie gminnej ewidencji zabytków i jakie obiekty powinny się w niej znaleźć. W związku z powyższym, to Wójt/Burmistrz/Prezydent Miasta prowadzi Gminną Ewidencję Zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) ³⁰ inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Gminna ewidencja zabytków prowadzona jest w formie zbioru kart adresowych. Wzór karty określony został w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmienionym rozporządzeniem w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Tym samym zmieniony został wzór karty adresowej gminnej ewidencji zabytku, która zawiera od 2019 r. tzw. „drugą stronę”, gdzie należy wskazać postulaty konserwatorskie oraz opis i historię zabytku. Gminne ewidencje zabytków stanowią podstawową wiedzę na temat zachowanego dziedzictwa materialnego gminy i zarazem są najpełniejszym udokumentowanym katalogiem obiektów zabytkowych występujących w gminach. Stanowią katalog zbioru otwartego, tj. mogą być do niej dodawane nowe obiekty, czy też wykreślane. Na przestrzeni lat dany obiekt w wyniku prowadzonych prac lub zaniechania prac przy nim zmienia swoje właściwości oraz optyczny obraz. W związku z powyższym rekomendowane jest aktualizowanie gminnych ewidencji zabytków. Gminne ewidencje zabytków powinny być przyjmowane Zarządzeniami, po wcześniejszym opiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Poniżej w formie tabelarycznej przedstawiono informacje dotyczące gminnych ewidencji zabytków nieruchomych. Z pozyskanych informacji wynika, iż wszystkie gminy opracowały karty adresowe GEZ zabytków nieruchomych, jednak nie wszystkie zostały przyjęte Zarządzeniami. Część gmin planuje przeprowadzić aktualizację GEZ. Najwięcej kart adresowych GEZ znajduje się w zasobach Gminy Miasta Piła – 701, a najmniej w Gminie Kaczory - 155. Biorąc pod uwagę, że większość ewidencji liczy dekadę lub ją przekracza zasadnym są ich aktualizacje.

Tabela 6. Gminne ewidencje zabytków w gminach Powiatu Piłskiego

Lp.	Gmina	Liczba kart adresowych	Rok opracowania	Zarządzenie	Czy jest planowana aktualizacja?
1	Białośliwie	186	2012 r.	brak	nie
2	Kaczory	155	2018 r.	Nr 17/2018 Wójta Gminy Kaczory z dnia 22 lutego 2018 r.	tak
3	Łobżenica	350	2016 r.	Nr 0050.34a.2016 Burmistrza Łobżenicy z dnia 13 kwietnia 2016 r.	nie
4	Miasteczko Krajeńskie	118	2012 r.	brak	nie
5	Piła	701	2014 r.	Nr 1198(246)14 Prezydenta Miasta Piły z dnia 6 października 2014 r.	tak
6	Szydłowo	359	2014 r.	Nr 105/2014 Wójta Gminy Szydłowo z dnia 23 grudnia 2014 r.	tak
7	Ujście	183	2018 r.	Nr 205/2014 Burmistrza Ujścia z dnia 12 marca 2014 r., Nr	nie

³⁰ Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przez dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951)

				507/2019 Burmistrza Ujścia z dnia 31 maja 2019 r.	
8	Wyrzysk	390	2010 r.	brak	nie
9	Wysoka	178	2013 r.	brak	nie

źródło: opracowanie własne na podstawie przekazanych danych od Urzędów Gmin

Obowiązek posiadania gminnych programów opieki nad zabytkami wynika wprost z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, gdzie w ust. 1 wskazano wprost: „Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.” Programy gminne przyjmuje w drodze uchwały rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Dalej, ogłaszane są w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Co 2 lata należy przeprowadzić sprawozdanie z realizacji Programu, które przedstawia się radzie gminy.

Poniżej wskazano, które gminy z terenu powiatu posiadają gminne programy opieki nad zabytkami. Większość gmin opracowała ww. Programy. Niemniej, okres obowiązywania większości programów przestał obowiązywać i wskazane jest ich opracowanie na obowiązujący horyzont czasowy. W tym miejscu należy wskazać, iż rekordzistą w opracowanych programach jest Gmina Kaczory, która opracowała już 4 edycje gminnych programów opieki nad zabytkami.

Tabela 7. Gminne programy opieki nad zabytkami w gminach Powiatu Piłskiego

Lp.	Gmina	GPOnZ - nazwa	Uchwała	Czy jest planowana aktualizacja/opracowanie nowego programu?
1	Białośliwie	Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Białośliwie na lata 2010-2013	Nr XLVI/237/10 RADY GMINY BIAŁOŚLIWIE z dnia 28 października 2010 r.	tak
2	Kaczory	Gminy Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta i Gminy Kaczory na lata 2023-2026	Nr XXXVI/327/2023 RADY MIASTA I GMINY KACZORY z dnia 29 maja 2023 r.	Program w trakcie obowiązywania
3	Łobżenica	Program Opieki nad Zabytkami Gminy Łobżenica na lata 2020-2023	Nr XIX/180/20 Rady Miejskiej w Łobżenicy z dnia 29 czerwca 2020 r.	tak, program jest w trakcie opracowywania
4	Miasteczko Krajeńskie	brak	brak	tak
5	Piła	Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Piły na lata 2024 -2027	w trakcie procedury uchwalenia	Program w trakcie obowiązywania
6	Szydłowo	Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Szydłowo na lata 2023-2026	Nr LXVIII/650/2023 RADY GMINY SZYDŁOWO z dnia 25 sierpnia 2023 r.	Program w trakcie obowiązywania
7	Ujście	Program Opieki nad Zabytkami Gminy i Miasta Ujście na lata 2022-2025	Nr XXVI/186/2021 Rady Miejskiej w Ujściu z dnia 16 grudnia 2021 r.	Program w trakcie obowiązywania
8	Wyrzysk	Gminny Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Wyrzysk na lata 2017-2020	Nr XXXI/252/2017 Rady Miejskiej w Wyrzysku z dnia 24 lutego 2017 r.	tak
9	Wysoka	brak	brak	tak

źródło: opracowanie własne na podstawie przekazanych danych od Urzędów Gmin

Gmina Białosłiwie

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, które opracowane zostały w 2012 r. Ewidencja ta nie została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję. Gmina opracowała Gminny Program Opieki nad Zabytkami, jednak okres programowania minął w 2013 r. W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować następujące zadania przy obiektach zabytkowych:

1. Wymiana pokrycia dachowego na zabytkowym Kościele Parafialnym w Białosłiwie.
2. Wymiana posadzki w prezbiterium zabytkowego kościoła w Krostkowie.
3. Renowacja elewacji wraz z wymianą stolarki zewnętrznej przy zabytkowej części budynku szkoły w Białosłiwie.
4. Rewitalizacja parku dworskiego Raczyńskich w Białosłiwie.
5. Wymiana pokrycia dachowego na zabytkowym budynku przedszkola w Białosłiwie.

Gmina Kaczory

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, które opracowane zostały w 2018 r. Ewidencja ta została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję w 2018 r. i od tego czasu podejmowane są kolejne Zarządzenia aktualizujące ewidencję (wyłączenia). Gmina opracowała Gminny Program Opieki nad Zabytkami i obowiązująca edycja jest już czwartym opracowaniem (wcześniejsze dotyczyły lat: 2008-2011, 2013-2016, 2018-2021). W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować następujące zadania przy obiektach zabytkowych:

1. Bieżąca konserwacja budynków będących własnością Gminy
2. Prace konserwatorskie i remonty:
 - a) kościół pw. św. Andrzeja Boboli w Kaczorach (elewacja, wnętrze),
 - b) mur przy kościele w Morzewie,
 - c) ogrodzenie cmentarza w Dziembowie,
 - d) remont kaplicy Matki Boskiej Łaskawej w Rzadkowie,
 - e) wnętrze kościoła pw. św. Małgorzaty P.M. i Matki Bożej Szkaplerznej,
 - f) MPN na Wzgórzach Morzewskich, bieżąca konserwacja, odnowienie inskrypcji oraz czyszczenie i konserwacja pomnika.

Gmina Łobżenica

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, które opracowane zostały w 2016 r. Ewidencja ta została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję w 2016 r. i od tego czasu jest monitorowana na bieżąco. Gmina opracowała Gminny Program Opieki nad Zabytkami i obowiązująca edycja jest drugim opracowaniem (wcześniejsze dotyczyło lat: 2016-2019). W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować następujące zadania przy obiektach zabytkowych:

1. Prace konserwatorskie przy ołtarzu bocznym pw. Matki Boskiej Częstochowskiej z kościoła pw. Świętej Trójcy w Łobżenicy, wpisanym do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego pod numerem 183/Wlkp/B.

Gmina Miasteczko Krajeńskie

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, które opracowane zostały w 2012 r. Ewidencja ta nie została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję. Gmina nie opracowała Gminnego Program Opieki nad Zabytkami i zamierza przystąpić do

prac nad jego opracowaniem. W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować następujące zadania przy obiektach zabytkowych:

1. Renowacja wieży kościelnej oraz zagospodarowanie otoczenia kościoła parafialnego w Grabównie.
2. Renowacja kluczowych elementów kościoła parafialnego w Miasteczku Krajeńskim (w tym organy i ławki).
3. Remont i modernizacja budynku przedszkola w Grabównie.
4. Renowacja zabytkowego budynku szkoły w Miasteczku Krajeńskim.

Gmina m. Piła

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, które opracowane zostały w 2014 r. Ewidencja ta została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję w 2014 r. i od tego czasu podejmowane są kolejne Zarządzenia aktualizujące ewidencję (włączenia i wyłączenia). Gmina opracowała Gminny Program Opieki nad Zabytkami i obowiązująca edycja jest drugim opracowaniem (wcześniejsze dotyczyło lat: 2019-2022). W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować prace remontowo-konserwatorskie przy obiektach zabytkowych:

1. Kościół parafialny pw. Św. Rodziny, ul. Św. Jana Bosko (wpisany do rejestru).
2. Kościół Parafialny pw. Św. Antoniego, ul. Ludowa 20 (wpisany do rejestru).
3. Budynek Miejskiej Kasy Chorych, ul. Stefana Okrzei 8 (wpisany do rejestru).
4. Budynek dawnej wieży ciśnień, ob. obiekt mieszkalny, ul. Lotnicza 1.
5. Budynek stacji pomp, ul. 11 listopada.
6. Budynek Szkoły Podstawowej nr 2 im. Olimpijczyków Polskich w Pile, ul. Bydgoska 23.
7. Budynek dawnej szkoły, ob. obiekt mieszkalny, ul. Orla 14.

Gmina Szydłowo

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, które opracowane zostały w 2014 r. Ewidencja ta została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję w 2014 r. i od tego czasu podejmowane są kolejne Zarządzenia aktualizujące ewidencję. Gmina opracowała Gminny Program Opieki nad Zabytkami i obowiązująca edycja jest trzecim opracowaniem (wcześniejsze dotyczyły lat: 2009-2013, 2017-2020). W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować następujące zadania przy obiektach zabytkowych:

1. Przeprowadzenie prac porządkowo pielęgnacyjnych na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Krępku.
2. Przeprowadzenie prac porządkowo pielęgnacyjnych na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Zabrodziu.

Gmina Ujście

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, które opracowane zostały w 2018 r. Ewidencja ta została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję w 2014 r., zaś w 2019 r. na skutek aktualizacji ewidencji przyjęto nowe Zarządzenie przyjmujące GEZ. Gmina opracowała Gminny Program Opieki nad Zabytkami i obowiązująca edycja jest pierwszym opracowaniem. W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować następujące zadania przy obiektach zabytkowych:

1. Renowacja zabytkowych organów w Kościele parafialnym pw. św. Mikołaja w Ujściu.

2. Przebudowa wejścia do kościoła w Ujściu.
3. Renowacja zabytkowej dzwonnicy w zespole Kościoła pw. Matki Bożej Różańcowej w Ługach Ujskich.
4. Renowacja budynku Ratusza w Ujściu (m.in. uszczelnienie dachu).
5. Renowacja zabytkowego kościoła ewangelickiego w Ujściu (m.in. renowacja chóru).

Gmina Wyrzysk

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomości, które opracowane zostały w 2010 r. Ewidencja ta nie została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję. Gmina posiada Gminny Program Opieki nad Zabytkami, jednak jego obowiązywanie zakończyło się wraz z końcem 2020 r. Była to druga edycja programu. W najbliższym czasie Gmina zamierza zrealizować kluczowe zadanie dotyczące remontu wewnątrz budynku Urzędu Gminy w Wyrzysku, który znajduje się w gminnej ewidencji zabytków.

Gmina Wysoka

Gmina posiada karty adresowe gminnej ewidencji zabytków nieruchomości, które opracowane zostały w 2013 r. Ewidencja ta nie została przyjęta Zarządzeniem, tj. aktem wykonawczym zatwierdzającym ewidencję. Gmina nie opracowała Gminnego Program Opieki nad Zabytkami i zamierza przystąpić do prac nad jego opracowaniem. W najbliższym czasie Gmina zamierza realizować/współrealizować następujące zadania przy obiektach zabytkowych:

1. Przebudowa dachu budynku przy Placu Wolności 1.
2. Remont elewacji ceglanej budynku przy Placu Wolności 1.
3. przebudowa dachu wraz z termomodernizacją poddasza budynku przy Placu Powstańców Wielkopolskich 1.
4. Odnowienie/przebudowa obejścia wokół kościoła w Wysokiej.
5. Remont i odnowienie muru okalającego kościół w Wysokiej.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje w art. 7 następujące formy ochrony:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
 - 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na terenie Powiatu Pilskiego nie odnotowuje się:

- wpisu na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznania za pomnik historii;
- utworzenia parku kulturowego, który może być utworzony na podstawie uchwały Rady Gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków w myśl art. 16, ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami precyzuje zapisy dotyczące rejestru zabytków w art. 9 oraz art. 10. Poniżej przytoczono najważniejsze zapisy odnoszące się do zabytków rejestrowych.

Art. 9 ust. 1: Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.

3a. Informację o wszczęciu postępowania w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru oraz o ostatecznym zakończeniu tego postępowania wojewódzki konserwator zabytków przekazuje niezwłocznie właściwemu **staroście**.

3b. Informację o wszczęciu postępowania w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru do czasu ostatecznego zakończenia tego postępowania podaje się do publicznej wiadomości na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej **starostwa powiatowego**, na obszarze którego znajduje się zabytek, a ponadto w siedzibie właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków lub w sposób zwyczajowo przyjęty w miejscowości, w której znajduje się zabytek.

Art. 10 ust. 1: Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

W tym miejscu należy także przytoczyć obowiązek wynikający z art. 13 ust. 4 ustawy o gospodarce nieruchomościami: *Sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.*

W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu prowadzone są trzy rejestry zabytków:

Rejestr zabytków nieruchomych (księga A).

Rejestr zabytków ruchomych (księga B).

Rejestr zabytków archeologicznych (księga C).

Do rejestru zabytków ruchomych wpisano wyposażenia 1 kamienicy, 3 dworów i 29 kościołów, które szerzej opisane zostały w podrozdziale 5.2.7 zabytki ruchome.

Do rejestru zabytków archeologicznych wpisano 15 stanowisk archeologicznych - szerzej opisane w podrozdziale 5.2.8 zabytki archeologiczne.

Do rejestru zabytków nieruchomych wpisano 204 pojedyncze pozycje, a także 26 zespołów obiektów, do których należy wymienić:

- zespół stacji kolei szerokotorowej na linii Berlin – Królewiec, Białosłowie;
- zespół stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej, Białosłowie;
- zespół pałacowy, Chlebno, gm. Łobżenica;
- zespół pałacowy, Brzostowo, gm. Miasteczko Krajeńskie;
- zespół pałacowy, Grabówno, gm. Miasteczko Krajeńskie;
- zespół stacji kolejowej Piła-Główna, Piła;
- zespół Gazowni Miejskiej, Piła;
- zespół dworski, Skrzatusz, gm. Szydłowo;
- zespół dworski, Stara Łubianka, gm. Szydłowo;
- zespół pałacowy, Jabłonowo. gm. Ujście;
- zespół folwarczny, Jabłonowo, gm. Ujście;

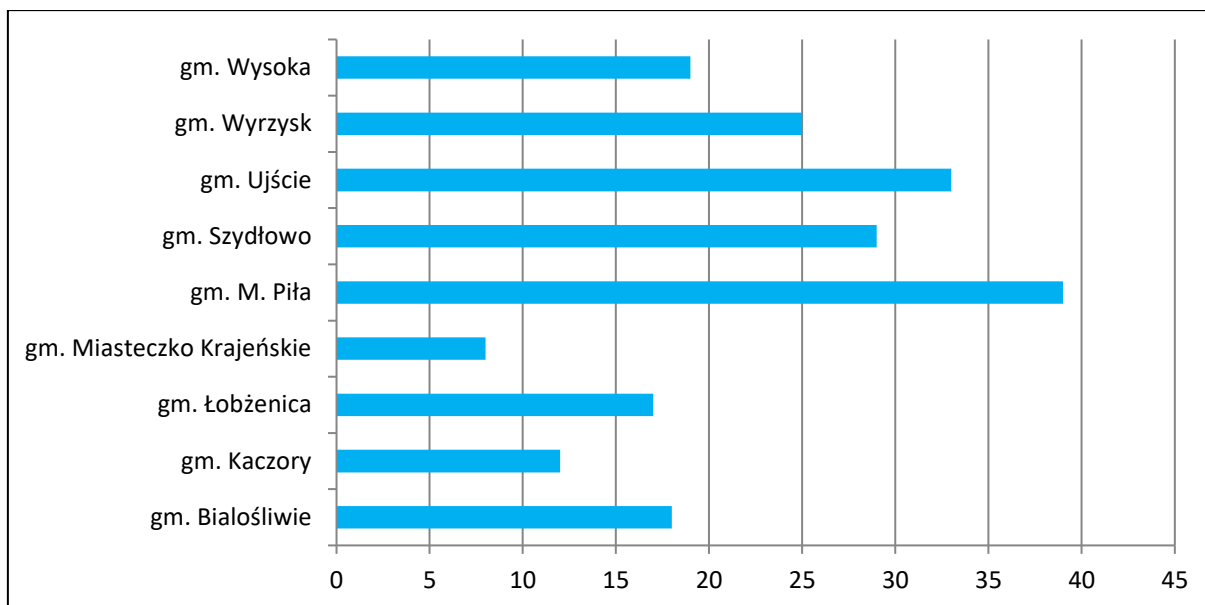
- zespół pałacowy, Kruszewo, gm. Ujście;
- zespół kościoła par., Ujście;
- zespół pałacowy, Bagdad, gm. Wyrzysk;
- zespół pałacowy, Dąbki, gm. Wyrzysk;
- zespół kościoła par., Glesno, gm. Wyrzysk;
- zespół dworski, Glesno, gm. Wyrzysk;
- zespół dworski, Kościerzyn Wielki, gm. Wyrzysk;
- zespół pałacowy, Rzęszkowo, gm. Wyrzysk;
- zespół kościoła par., Wyrzysk;
- zespół dworski, Czajcze, gm. Wysoka;
- zespół pałacowy, Gmurowo, gm. Wysoka;
- zespół dworski, Młotkowo, gm. Wysoka;
- zespół dworski, Mościska, gm. Wysoka;
- zespół dworski, Tłukomy, gm. Wysoka;
- zespół klasztorny kanoników regularnych, Wysoka.

Analizując powyższe zestawienie zespołów należy stwierdzić, iż są to zespoły:

- pałacowe - 9;
- dworskie – 8;
- folwarczne – 1;
- dworcowe – 3;
- kościelne – 3;
- klasztoru – 1;
- gazowni – 1.

Najwięcej zabytkowych założeń przestrzennych odnotowano w Gminie Wyrzysk – 7 i Wysoka – 6.

Poniżej przedstawiono zestawienie dotyczące liczby obiektów nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków. Wynika z niego, że najwięcej zabytków rejestrowych znajduje się na terenie m. Piła. Powyżej 20 obiektów odnotowano także w gminach: Ujście, Szydłowo i Wyrzysk. Ich najmniejsza liczba znajduje się na terenie Gminy Miasteczko Krajeńskie. W zestawieniu nie ujęto wpisów obszarowych (zespoły), które wymienione zostały powyżej.

Wyk. 1. Zabytki wpisane do rejestru z podziałem na gminy

źródło: opracowanie własne

Obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych zaszerzegać można także pod względem ich funkcji. Należą do nich obiekty kultu religijnego – kościoły, świątynie poprotestanckie, czy synagogi. W Powiecie Pilskim jest ich bardzo dużo – 31, które wpisano do rejestru zabytków, w tym aż 7 z terenu gm. Szydłowo. Na terenie Powiatu Pilskiego zachował się tylko 1 średniowieczny kościół. Jest to kościół par. pw. Świętej Trójcy w Łobżenicy z licznymi nawarstwieniami i rozbudowami. Istniejący obecnie budynek powstał na przełomie XV i XVI w. W latach 1550-1622 kościół użytkowany był przez protestantów. Barokowe kościoły reprezentują perły powiatu, tj. kościół klasztorny w Górcie Klasztornej (gm. Łobżenica) z XVII w. oraz kościół w Skrzatuszu (gm. Szydłowo) budowany w latach 1687-1694. Również z końcem XVII w. powstał drewniany kościół w miejscowości Zawada (gm. Szydłowo). Jest to jeden z nielicznych zachowanych w północnej Wielkopolsce obiektów o konstrukcji zrębowej. W jego wnętrzu zachowały się elementy wyposażenia z XVII i XVIII w. Do ważnych kościołów barokowych należy zaliczyć także kościół par. pw. MB Różańcowej w zespole klasztorным kanoników regularnych w Wysokiej datowany na lata 1727-29 r. Pozostałe kościoły wybudowane zostały w XIX w. lub na pocz. XX w. Wśród nich należy wyróżnić bożnicę z Wyrzyska, znajdującą się przy ul. Pocztowej. Budowla powstała w 1860 r. i jest jedyną zachowaną synagogą na terenie powiatu wpisaną do rejestru. W 2013 r. obiekt przeszedł generalne prace remontowo-konserwatorskie i zaadaptowany został na rodzinny park rozrywki. Kościoły ewangelickie budowane były najczęściej z cegły czerwonej i reprezentowały styl neogotycki. Wartym odnotowania jest także zabytkowy kościół poewangelicki w Ujściu z 1850 r. znajdujący się na Starym Rynku, wybudowany w konstrukcji szkieletowej, stanowił centralny punkt miasteczka. Przy sakralnych obiektach kultu jakimi są kościoły budowano także obiekty towarzyszące. W sposób szczególny w rejestrze zabytków wyróżniono 3 dzwonnice (Ługi Ujskie (gm. Ujście), Gromadno (gm. Wyrzysk), Wysoka), 3 plebanie (Krostkowo (gm. Białosłiwie), Stara Łubianka (gm. Szydłowo), Wyrzysk), historyczną pastorówkę, ob. dom w Ujściu oraz 3 ogrodzenia kościołów (Kaczory, Glesno (gm. Wyrzysk) oraz Wysoka). Historycznym obiektem o jedynej takiej funkcji na terenie powiatu jest klasztor, ob. plebania w Wysokiej.

Fot. 5. Kościół w Łobzenicy

źródło: fotografia własna

Najliczniejszą grupą zabytków wpisanych do rejestru są cmentarze. Na terenie Powiatu Pilskiego odnotowano ich aż 38. Najwięcej cmentarzy odnotowano w gm. Szydłowo – 13 i Ujście – 10. Miejsca te można wyróżnić ze względu na przynależność religijną: katolickie, ewangelickie, prawosławne, lokalizację, np. przykościelne, czy też własność: komunalne, parafialne. Cmentarze ewangelickie zakładane były głównie w XIX w. Ich liczba na obszarze powiatu stanowi 30% wszystkich cmentarzy co stanowi o zachowanym dziedzictwie materialnym tej grupy wyznawców. Na szczególną uwagę zasługują cmentarze znajdujące się w Pile. W mieście powiatowym odnotowano cmentarz wojenny z II wojny światowej (żołnierzy Armii Radzieckiej i Wojska Polskiego) oraz znajdujący się naprzeciwko niego cmentarz jeniecki z I wojny światowej, na którym znajdują się groby 2656 osób zmarłych w obozie jenieckim zlokalizowanym na terenie Piły. Na cmentarzu z II wojny światowej znajdują się groby 1372 żołnierzy Armii Radzieckiej, 185 żołnierzy Wojska Polskiego oraz cywilów z Piły, województwa oraz 139 obywateli Estonii z obozu pracy w Pile. Znajduje się tam także grób bohatera Związku Radzieckiego, mjr. Aleksandra Siemiradzkiego, poległego w roku 1945. Jedynym cmentarzem prawosławnym na terenie powiatu, który został wpisany do rejestru jest prawosławny cmentarz choleryczny, założony w roku 1914. Spoczywa tu 148 rosyjskich jeńców zmarłych w obozie w czasie I wojny światowej. Na uwagę zasługuje cmentarz rzymsko-katolicki w Miasteczku Krajeńskim, gdzie pochowany został jeden z największych bohaterów narodowych Wielkopolski – Michał Drzymała. Wyróżnić należy również dobrze zachowany cmentarz ewangelicki w Prawomyślu (gm. Kaczory) z 2 poł. XIX w., na którym zachowało się kilka żeliwnych, historycznych krzyży trójlistnych. Specjalną grupę stanowią miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne. W Morzewie (gm. Kaczory) znajduje się Miejsce Pamięci Narodowej z 1939 r., które jest jedynym tego typu zabytkiem na terenie powiatu. Dodatkowo, istnieją także inne tego typu obiekty ujęte w gminnych ewidencjach zabytków, m.in. w Wysokiej, czy Bucholcowie (gm. Łobzenica).

W tym miejscu należy także przytoczyć obowiązek wynikający z art. 13 ust. 5 ustawy o gospodarce nieruchomościami: *Sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.*

Fot. 6. Cmentarz ewangelicki w Prawomyślu

źródło: fotografia własna

Na terenie Powiatu Pilskiego znajdują się dwory i pałace. Są to dawne obiekty rezydencjonalne, które stanowią monumentalne pomniki pamięci. Dwory i pałace nierozdzielnie związane są z majątkami, dobrami oraz pozostałymi obiektami wokół nich. Otaczane były parkami krajobrazowymi oraz stanowiły funkcje reprezentatywne. Przy nich stawiano gospodarcze budynki folwarczne, dalej domy pracownicze. Pałace i dwory były jednocześnie miejscem zamieszkania, miejscem towarzyskim na bale i przyjęcia, a także miejscem przyjmowania ważnych gości i osobistości, w tym w celach biznesowych. Wielkość i wygląd świadczyły o sytuacji materialnej gospodarzy.

Na terenie Powiatu Pilskiego odnotowuje się 23 obiekty rezydencjonalne. Wśród nich 14 to dwory, a 9 to pałace. Najwięcej ww. obiektów znajduje się na terenie gmin: Wyrzysk, Wysoka i Szydłowo – po 5. Na terenie Piły oraz Gminy Białośliwie nie odnotowano tego typu zabytków rejestrowych. Charakteryzowane obiekty powstawały głównie w XVIII, XIX i pocz. XX w. Pałace, czyli najbardziej reprezentatywne obiekty znajdują się w miejscowościach: Chlebno (gm. Łobżenica), Trzeboń (gm. Łobżenica), Brzostowo (gm. Miasteczko Kraj.), Grabówno (gm. Miasteczko Kraj.), Jabłonowo (gm. Ujście), Kruszewo (gm. Ujście), Dąbki (gm. Wyrzysk), Rzęszkowo (gm. Wyrzysk), Gmurowo (gm. Wysoka). Najstarsze obiekty rezydencjonalne znajdują się w Trzeboniu (gm. Łobżenica) oraz Grabównie (gm. Miasteczko Krajeńskie) – XVIII w.

Fot. 7. Dwór w Grabównie

źródło: fotografia własna

Zabytkowe założenia zieleni w postaci przydworskich lub przypałacowych parków zakładane były tuż przy obiektach rezydencjonalnych. Stanowiły odskocznnię od codzienności dla właścicieli majątków,

były miejscem ukojenia i osobliwym spotkaniem z przyrodą. Założenia te projektowane były przez specjalistów, często musiały być wkomponowane w lokalną topografię, np. cieków wodne, wzniesienia, zbiorniki wodne, ciągi komunikacyjne. Częścią parków były aleje i szpalery wysadzone przy drogach prowadzących do dworu/pałacu. Zachowane parki na stałe wpisały się w krajobraz danych miejscowości. Znajdujący się na obszarach parków starodrzew stanowi przykład zachowanych form historycznych roślinności, które są niezwykle cenne dla lokalnego mikroklimatu.

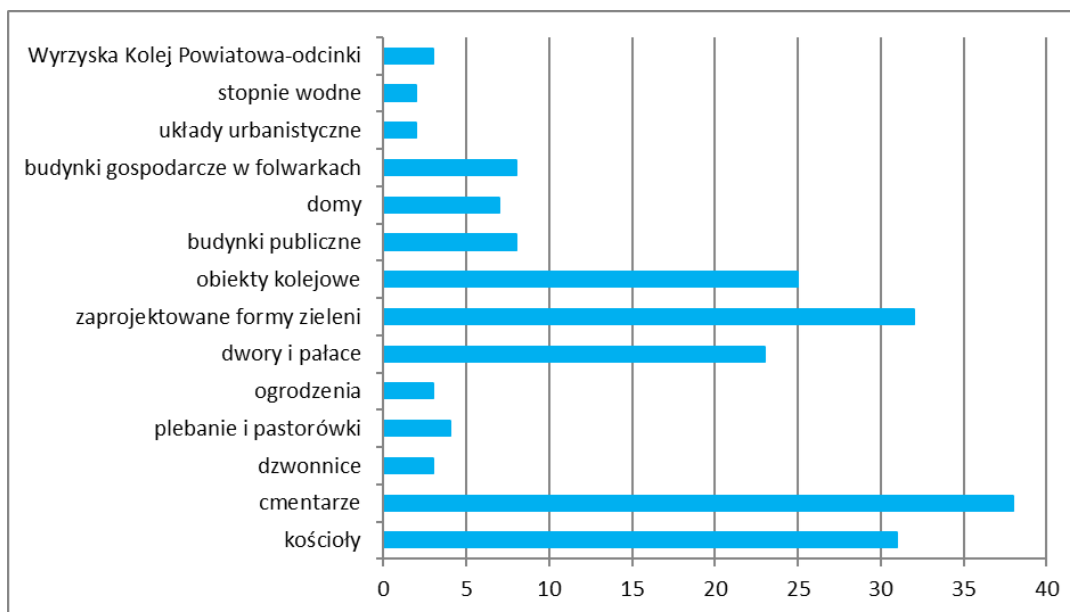
Na terenie Powiatu Pilskiego zachowanych zostało 32 założenia zieleni, które ujęte zostały w rejestrze zabytków. Miejsca te powstały głównie w XIX w., rzadziej w XVIII w., czy z pocz. XX w. Na obszarze części parków znajdują się pomniki przyrody, tj. historyczny drzewostan o imponujących wymiarach obwodu i wysokości. Osobnymi przypadkami założeń zieleni są parki: park „Gaj Górecki” w zespole klasztornym w Górcie Klasztornej. Jest to pozostałość po dawnej puszczy na której obszarze znajduje się 168 drzew, w tym najliczniejsze graby pospolite. Warto także odnotować park miejski im. Stanisława Staszica w Pile - jeden z najstarszych istniejących parków w Wielkopolsce, park kalwaryjski „Kalwaria Ujska” w Ujściu, który jest swoistą „golgotą” w otoczeniu historycznego drzewostanu, czy ogród plebański w Wyrzysku. Najwięcej zaprojektowanych przestrzennych form zieleni występuje w Gminie Wyrzysk – 8 i Gminie Wysoka – 7.

Fot. 8. Park w Chlebie

źródło: fotografia własna

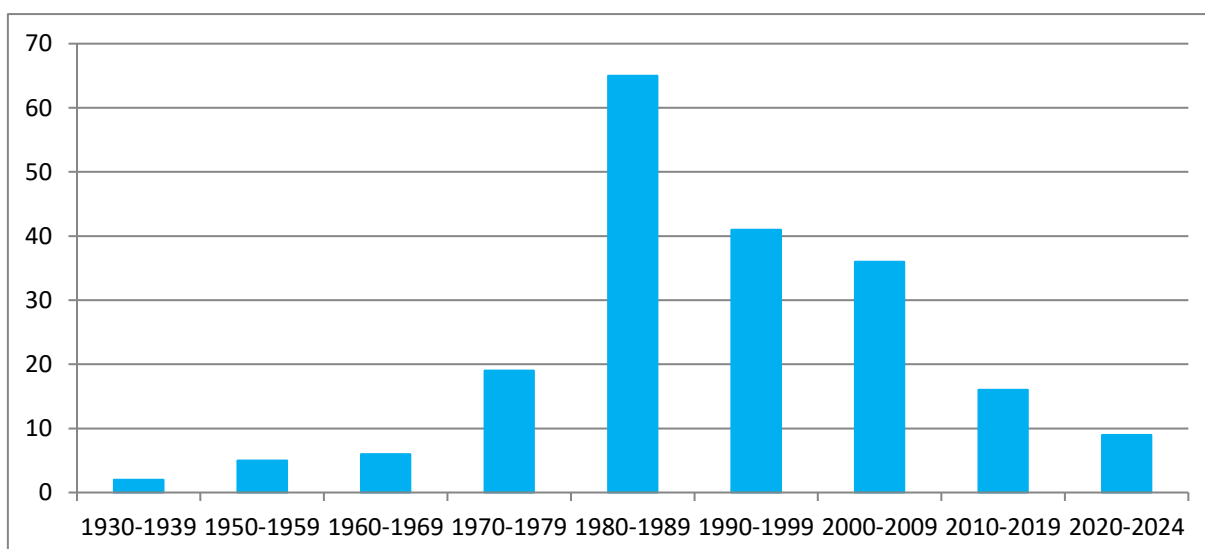
Na poniższym wykresie wskazano obiekty wpisane do rejestru zabytków wyodrębnione pod względem pierwotnych funkcji. Najwięcej odnotowano zabytkowych cmentarzy – 38, zaprojektowanych form zieleni – 32 oraz obiektów sakralnych – 31. Znaczną grupę stanowią obiekty znajdujące się w zespołach kolejowych – 25. Występują one w Białośliwiu (zespół kolei wąskotorowej i szerokotorowej) oraz w Pile. Obiekty te różnią się między sobą, stanowią jedynie wspólny kompleks budynków kolejowych. W ich skład oprócz dworców wchodzi także wieże ciśnień, parowozownie, nastawnie czy pozostałe budynki gospodarcze. Kolejną znaczną grupą są dwory i pałace – 23. Pozostałe grupy obiektów zabytkowych są znacznie mniej liczne. Należą do nich: dzwonnice, plebanie i pastorki, ogrodzenia kościołów, budynki publiczne, w tym reprezentatywny ratusz w Ujściu, w którym znajduje się obecnie Urząd Gminy, domy, np. dom Stanisława Staszica w Pile, w którym znajduje się obecnie muzeum, czy budynki gospodarcze w zespołach folwarcznych (kuźnie, stodoły, stajnie, spichlerze, obory, gorzelnie). Ponadto wyodrębniono 2 układy urbanistyczne w Łobżenicy i Ujściu oraz 2 stopnie wodne zaliczane do obiektów techniki – stopień Wodny „Nowe nr 12” i „Krostkowo nr 11”.

Wyk. 2. Zabytki wpisane do rejestru z podziałem na funkcje

źródło: opracowanie własne

Obiekty zabytkowe poddano także analizie pod kątem czasu wpisania do rejestru zabytków. Z poniższego wykresu wynika, że najczęściej decyzji dotyczących wpisu obiektów do rejestru zabytków wydano w latach 80.XX w. Znaczna liczba wpisów miała miejsce także w latach 90. XX w. oraz z pocz. XXI w. Najstarsze wpisy dotyczyły kościoła parafialnego pw. MB Różańcowej w miejscowości Wysoka oraz kościoła klasztorного misjonarzy, par. pw. NMP Niepokalanie Poczętej. Oba wpisy miały miejsce w 1933 r. Najnowszym wpisem do rejestru zabytków – z terenu Powiatu Pilskiego jest szlak kolejowy Wyrzyskiej Kolei Powiatowej Wpis obejmuje 3 odcinki.

Wyk. 3. Zabytki wpisane do rejestru z podziałem na czas wpisu

źródło: opracowanie własne

Obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomości są najcenniejszymi zabytkami nieruchomymi w Powiecie Pilskim. Do rejestru zabytków mogą być dokonywane nowe wpisy.

W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami znajdują się przepisy odwołujące się do ochrony zabytków rejestrowych: art. 118. ust. 1.: Kto bez pozwolenia umieszcza na zabytku wpisanym do rejestru: urządzenie techniczne, tablicę reklamową lub urządzenie reklamowe lub napis, podlega karze ograniczenia wolności albo grzywny.

Ponadto w ww. ustawie określono, iż w kompetencji Starostów jest umieszczenie na zabytku wpisanym do rejestru zabytków znaku informującego o tym, iż zabytek ten podlega ochronie. Z przeprowadzonej inwentaryzacji terenowej zabytków wpisanych do rejestru w 2024 r. wynika że znak ten jest umieszczony jedynie na części obiektów.

Każdy zabytek rejestrowy może być w odpowiedni sposób oznaczony. W tym zakresie regulują to przepisy zawarte w Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

Znak ten ma kształt pięciokątnej tarczy skierowanej ostrzem w dół, w górnej części napis: „ZABYTEK CHRONIONY PRAWEM” poniżej błękitna tarcza herbowa złożona z kwadratu i umieszczonego nad nim trójkąta. Błękitna Tarcza (Blue Shield) jest kulturowym odpowiednikiem Czerwonego Krzyża. Jest to symbol ochrony określony w Konwencji haskiej z 1954 r. (Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisana w Hadze dnia 14 maja 1954 r.). Zgodnie z zapisami Konwencji, znak Błękitnej Tarczy służy dla oznakowania obiektów kultury, aby zapewnić im ochronę przed atakiem w razie konfliktu zbrojnego. Autorem emblematu jest Polak, profesor Jan Zachwatowicz, w tamtym okresie Generalny Konserwator Zabytków, uczestnik Konferencji międzyrządowej w sprawie ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podczas której została uchwalona Konwencja haska z 1954 r.³¹

Ryc. 11. Wzór znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Źródło: Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków

5.4. Zabytki nieruchome będące we własności Powiatu Pilskiego

Powiat Pilski jest właścicielem obiektów zabytkowych, w tym wpisanych do rejestru zabytków, które przedstawiono w poniższej tabeli. Przy ww. obiektach prowadzone są sukcesywne prace mające na celu poprawę stanu tych obiektów.

³¹ <http://www.mkidn.gov.pl/pages/blekitna-tarcza/pl/program-blekitnej-tarczy/znak-blekitnej-tarczy.php>

Tabela 8. Obiekty zabytkowe należące do własności Powiatu Pilskiego

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Adres	Czas powstania	Stan obiektu	Wpis do rejestru zabytków
GMINA BIAŁOŚLIWIE						
1	Białośliwie	dworzec, ob. dom mieszkalny w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1895 r.	3 - dostateczny	441-Wlkp/A z 24.01.2007
2	Białośliwie	parowozownia w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1921-1923 r.	3 - dostateczny	441-Wlkp/A z 24.01.2007
3	Białośliwie	hala napraw wagonów w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923 r.	3 - dostateczny	441-Wlkp/A z 24.01.2007
4	Białośliwie	stolarnia, ob. świetlica w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923 r.	3 - dostateczny	441-Wlkp/A z 24.01.2007
5	Białośliwie	budynek warsztatowo-garażowy w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923 r.	3 - dostateczny	441-Wlkp/A z 24.01.2007
6	Białośliwie	kuźnia w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923 r.	4 - dobry	441-Wlkp/A z 24.01.2007
7	Białośliwie	budynek zaplecza technicznego w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1921-1923 r.	2 - zły	441-Wlkp/A z 24.01.2007
8	Nieżychowo	park dworski		2 poł. XIX w.	4 - dobry	A-312 z 19.08.1977
9	Nieżychowo	dwór	1	1884 r.	5 – bardzo dobry	
GMINA ŁOBŻENICA						
10	Chlebno	pałac w zespole pałacowym	5	1870, 1900 r.	4/5 – dobry/ bardzo dobry	A-591 z 15.12.1988
11	Chlebno	oficyna w zespole pałacowym	6	2 poł. XIX w.	4 - dobry	A-592 z 15.12.1988
12	Chlebno	park w zespole pałacowym		XVIII-XIX w.	5 – bardzo dobry	A-313/13 z 19.08.1977
13	Chlebno	budynek gospodarczy w zespole pałacowym		ok. 1900 r.	3 - dostateczny	
14	Chlebno	wozownia, ob. budynek inwentarsko-gospodarczy w zespole pałacowym		ok. 1900 r.	3 - dostateczny	

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Adres	Czas powstania	Stan obiektu	Wpis do rejestru zabytków
15	Chlebno	stodoła w zespole pałacowym		ok. 1900 r.	3 - dostateczny	
16	Chlebno	cmentarz rodowy w zespole pałacowym		XIX/XX w.	4 - dobry	
17	Dębno	park pałacowy		poł. XIX w.	5 – bardzo dobry	A-393/13 z 28.03.1981
18	Dębno	pałac, ob. Dom Pomocy Społecznej	27	1877 r.	3/4 – dostateczny/ dobry	
19	Łobżenica	sąd, ob. Państwowy Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy	ul. Złotowska 14	k. XIX w.	5 – bardzo dobry	
GMINA MIASTO PIŁA						
20	Piła - m.	Dom Krajowy-Główny Urząd Prowincji, ob. Starostwo Powiatowe	Al. Niepodległości 33-35	1927-29 r.	4 - dobry	769/Wlkp/A z 20.11.2009
21	Piła - m.	Szkoła Gospodarstwa Domowego i Przemysłu, ob. Zespół Szkół Gastronomicznych	ul. Sikorskiego 73	1908 r.	5 – bardzo dobry	
22	Piła - m.	Gimnazjum von Steina, ob. I Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie	ul. Pola 11	1931 r.	4 - dobry	
23	Piła - m.	Miejska Hala Gimnastyczna, ob. Zespół Szkół Ekonomicznych	ul. Sikorskiego 18	pocz. XX w.	5 – bardzo dobry	
24	Piła - m.	Zespół Szkół Ekonomicznych	ul. Sikorskiego 18a	ok. 1860 r.	5 – bardzo dobry	
25	Piła - m.	Powszechna Szkoła Katolicka, ob. Zespół Szkół Budowlanych	ul. Kilińskiego 14-16	1923-25 r.	5 – bardzo dobry	
26	Piła - m.	Zespół Szkół przy Teatralnej	ul. Teatralna 1	1920-30 r.	5 – bardzo dobry	
27	Piła - m.	Dom Ojczyźniany, ob. Dom Pomocy Społecznej	ul. 11 Listopada 40	lata 20. XX w.	3/4 – dostateczny/ dobry	
GMINA WYRZYSK						
28	Falmierowo	park dworski		poł. XIX w.	3/4 – dostateczny/ dobry	A-314/14 z 19.08.1977
29	Falmierowo	pałac, ob. Dom Pomocy Społecznej	1	ok. 1927 r.	5 – bardzo dobry	
30	Wyrzyk	willa, ob. b. Referat Wydziału Komunikacji Starostwa Powiatowego w Pile	ul. Bydgoska 11	ok. 1920 r.	5 – bardzo dobry	
GMINA WYSOKA						
31	Kijaszkowo	pałac, ob. młodzieżowy ośrodek wychowawczy	23	4 ćw. XIX w.	5 – bardzo dobry	

Źródło: opracowanie własne

Starostwo Powiatowe w Pile prowadzi Domy Pomocy Społecznej, które ulokowano w dawnych dworach i pałacach (Nieżychowo, Chlebno, Dębno, Falmierowo, Piła). W najlepszym stanie spośród wszystkich wydaje się budynek w Nieżychowie. Obiekty DPS w Pile, Dębnie i Falmierowie wymagają prac remontowo-konserwatorskich. Przy dawnych obiektach rezydencjonalnych znajdują się zabytkowe parki, których stan ocenia się jako bardzo dobry. W Nieżychowie w najbliższym czasie ma powstać ośrodek specjalizujący się w usługach opiekuńczych, który będzie dedykowany osobom niesamodzielnym w codziennym funkcjonowaniu. Obecnie trwają tam prace porządkowe w sąsiadującym parku podworskim. Ponadto Powiat Pilski odpowiedzialny jest za placówki edukacyjne – 5 szkół na terenie miasta Piła. Ich ogólny stan jest bardzo dobry. W nieco gorszym jest I Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie.

Fot. 9. Pałac, ob. DPS w Chlebnie

źródło: fotografia własna

Spośród wszystkich obiektów będących we własności Powiatu, najważniejszym wydaje się być zespół budynków kolejki wąskotorowej w Białosliwiu, który ma niewątpliwie największy potencjał turystyczny. W miejscu tym Starostwo Powiatowe umieściło tablice informacyjne dotyczące historii kolejki wąskotorowej. Co roku odbywa się festyn 2-3 dniowy dotyczący wąskotorówki, podczas którego turyści mogą uczestniczyć w przejeździe kolejki.

Fot. 10. Kompleks budynków stacji wąskotorowej w Białosliwiu

źródło: fotografia własna

Innym ważnym obiektem jest budynek Starostwa Powiatowego w Pile. Budowlę wzniesiono w latach 1927-1929 zgodnie z projektem Ernesta Bohne jako Dom Krajowy, tzw. Landeshaus. Do 1938 r.

znajdowała się tu siedziba władz samorządowych Prowincji Marchia Graniczna Poznań – Prusy Zachodnie. Obiekt murowany, otynkowany z ceglaną dekoracją architektoniczną, dwukondygnacyjny z poddaszem użytkowym. Gmach główny cofnięty na rzucie prostokąta wydłużonego w kierunku północ-południe. Północne skrzydło jednopiętrowe – pierwotnie pełniło funkcję mieszkalną. W budynku głównym na trzech kondygnacjach urządzono pomieszczenia biurowe dla władz samorządowych Prowincji. W masywnej wieży wieńczącej znajduje się duża sala posiedzeń z balkonem dla publiczności. Obiekt jest ciekawym przykładem architektury modernistycznej.

Fot. 11. Starostwo Powiatowe w Pile

źródło: fotografia własna

W ostatnich latach Starostwo Powiatowe w Pile prowadziło szereg działań naprawczych, remontowych i konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, których jest właścicielem, m.in. :

- naprawa dachu na oficynie pałacowej w Chlebie;
- bieżące remonty pałacu w Chlebie, w tym wymiana kabla na wewnętrznym przyłączy energetycznym w 2019 r.
- bieżące utrzymanie czystości i porządku w parkach przydworskich;
- remonty bieżące wewnątrz budynku pałacu związane z funkcjonowaniem w budynku Domu Pomocy Społecznej w Dębnie;
- rewitalizacja budynku byłego kina ISKRA znajdującego się przy ul. Kilińskiego 14-16 w Pile i Zespołu Szkół Budowlanych;
- termomodernizacja zabytkowego budynku Starostwa Powiatowego w Pile przy alei Niepodległości 33/35.

Fot. 12. Zespół Szkół Budowlanych w Pile

źródło: fotografia własna

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

W niniejszym podrozdziale wskazano zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu, którymi są niewątpliwie obiekty wpisane do rejestru zabytków. Opisano jedynie część z nich wybierając subiektywnie najważniejsze i najbardziej wartościowe zabytki. Część z nich pretendować może jako pomniki historii. Obiekty te stanowią pewien wyróżnik na tle pozostałych zabytków. Zabytki te posiadają bardzo wysokie walory artystyczne i historyczne. Ich obecność na stałe wpisała się w krajobraz powiatu, są dla niej charakterystyczne i niepowtarzalne, jednocześnie związane czasem, miejscem i otaczającą przestrzenią. Poniżej przedstawiono najważniejsze obiekty zabytkowe (zabytki rejestrowe) z terenu powiatu wraz z ich charakterystyką oraz aktualnymi fotografiami.

Górka Klasztorna, gm. Łobżenica – kościół klasztorny misjonarzy, par. pw. NMP Niepokalanie Poczętej

Jest to najstarsze w **Polsce** Sanktuarium Maryjne. W 1079 r. w tym miejscu objawiła się Matka Boża pasterzowi. Pierwszy, dębowy kościół postawiono w 1111 r. Z końcem XVI w. świątynia została spalona przez kalwinów. Obecny kościół wybudowano w latach 30. XVII w. wraz z klasztorem. Od 1923 r. opiekunami założenia są Misjonarze Świętej Rodziny. Miejsce to znane jest z Cudownego Obrazu Matki Bożej Góreckiej oraz studzienki o cudownych właściwościach. Obraz koronowany został 6 czerwca 1965 r. przez Prymasa Polski, ks. Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Podczas II wojny światowej w Górcie Klasztornej utworzono obóz zagłady dla duchowieństwa, okolicznych mieszkańców i jeńców angielskich. Obecnie do Sanktuarium przyjeżdżają pielgrzymi z całego kraju.

Fot. 13. Kościół w Górcie Klasztornej

Źródło: fotografia własna

Miasteczko Krajeńskie, gm. Miasteczko Krajeńskie - cmentarz katolicki

Cmentarz położony jest na wzniesieniu przy kościele parafialnym. Jego datowanie szacuje się na poł. XIX w. Z tego też czasu pochodzą najstarsze zachowane nagrobki. Na cmentarzu pochowany jest bohater narodowy Michał Drzymała, zm. w 1937 r., który wstawił się walką o polskość z pruskim zaborcą.

Fot. 14. Cmentarz katolicki w Miasteczku Krajeńskim

Źródło: fotografia własna

Morzewo, gm. Kaczory – Miejsce Pamięci Narodowej

Miejsce Pamięci Narodowej w Morzewie zlokalizowane jest ok. 1 km na wschód od drogi z Chodzieży do Kaczor, w lesie, na znacznym wzniesieniu terenu, w południowej części powiatu. Przy drodze ustawiono pomnik kamienny, upamiętniający pomordowanych mieszkańców okolicznych miejscowości. Na wzgórzu ustawiono drewniany krzyż z tablicą i nazwiskami 45 ofiar mordu. Obiekt ogólnodostępny. Mord dokonany na tych terenach był największą masową zbrodnią niemiecką na terenie ówczesnego powiatu chodzieskiego. Wśród więźniów wymienia się działaczy politycznych i społecznych, nauczycieli, pracowników administracji i policji, a także osoby podejrzane o działalność antyniemiecką. Przymuszani byli oni do prac porządkowych i rolnych. Ich liczba wynosiła ok. 150 osób. 7 listopada 1939 r. gestapo wywiozło w dwóch transportach 45 osób (wg innych źródeł 41) w rejon Gór Morzewskich. Więźniów rozstrzelano z karabinu maszynowego i zakopano w przygotowanym wcześniej dole.

Fot. 15. Miejsce Pamięci Narodowej w Morzewie

Źródło: fotografia własna

Piła - Konsulat RP w latach 1934-39, ob. Muzeum Okręgowe

Znajdujący się przy ulicy Browarnej 7. Wzniesiony około roku 1875 w stylu architektonicznym nawiązującym do willowego budownictwa włoskiego. Charakterystyczna wieża, w której bryle umiejscowiono obecne wejście główne do budynku, została wzniesiona podczas rozbudowy, która miała miejsce na początku XX wieku. Wówczas także poszerzono budynek w kierunku północnym. Omawiany obiekt ma z historycznego punktu widzenia szczególne znaczenie dla miasta, jako że w

latach 1934-1939 służył za siedzibę polskiego konsulatu i jako taki był jedyną w mieście własnością skarbu państwa polskiego (budynek został kupiony od ówczesnego właściciela, Frantza Waltharta za sumę 65 tysięcy marek). Po zakończeniu działań wojennych i przyłączeniu Piły do ziem polskich, budynek pełnił do 1947 roku funkcję szpitala wojskowego. W późniejszych latach mieściła się w nim siedziba najpierw Sądu Grodzkiego, a następnie Sądu Rejonowego. W roku 1969 obiekt przeszedł kolejną rozbudowę, a po przeniesieniu siedziby sądu do innej lokalizacji, budynek dawnego Konsulatu RP gruntownie odrestaurowano. Remont ten miał miejsce w latach 1995-1997. Od czasu zakończenia prac restauracyjnych w roku 1997 do dnia dzisiejszego budynek stanowi siedzibę Muzeum Okręgowego im. Stanisława Staszica w Pile. Zgromadzono w nim liczne eksponaty z zakresu archeologii, etnografii, historii oraz sztuki. Zbiory te stanowią cenne świadectwo historycznego dziedzictwa Piły i okolic.

Fot. 16. Muzeum Okręgowe w Pile

Źródło: fotografia własna

Piła – dom Stanisława Staszica, ob. Muzeum Stanisława Staszica

Zlokalizowany przy ulicy Browarnej. Pierwotnie budynek stanowił część mieszkalną folwarku należącego do rodziny Stasziców. Najstarsza informacja o budowlu pochodzi z roku 1783, natomiast najstarszy zachowany widok obiektu zawdzięczamy litografii Napoleona Ordy z II połowy XIX w. W trakcie walk w roku 1945 budynek został poważnie zniszczony, jednak w roku 1947 powołany Komitet Odbudowy Domu Stanisława Staszica w Pile rozpoczął starania o odbudowę obiektu, którą ukończono w roku 1948, jednak nie zachowano jego pierwotnej, szachulcowej konstrukcji elewacji. Pierwotny wygląd przywrócono zabytkowi dopiero w trakcie gruntownego remontu, jaki obiekt przeszedł w latach 1985-1986, wzorując się na wspomnianej litografii N. Ordy. Obecnie obiekt objęty jest ochroną na podstawie wpisu do rejestru zabytków i od wielu lat stanowi siedzibę Muzeum Stanisława Staszica w Pile.

Fot. 17. Muzeum Stanisława Staszica w Pile

Źródło: fotografia własna

Piła – dworzec kolejowy wraz z zespołem kolejowym

Budynek dworca kolejowego w Pile znajduje się w zespole stacji kolejowej Piła Główna wraz z otoczeniem, w skład którego wchodzi również tunele, lokomotywnia, trafostacja, nastawnie, wieża wodna ze stacją pomp i kominem, wieża wodna, magazyn towarowy. Do dzisiaj jest to jeden z najstarszych i większych kompleksów kolejowych w Wielkopolsce. Zespół stanowi dominantę przestrzenną w krajobrazie miasta. Powstanie stacji kolejowej w Pile związane było z uruchomieniem odcinka Królewskiej Kolei Wschodniej Krzyż - Bydgoszcz, którą przekazano do eksploatacji 27 lipca 1851 r. Sam budynek dworca zaczęto budować w 1853 r. Rozbudowa taboru kolejowego miała miejsce w latach 60 i 70 XIX w. W 1876 r. zakończono budowę dworca. Ok. 1910 r. przebudowano wejście główne dworca. Ok. 1880 r. do stacji Piła doprowadzono kolejną linię Poznań-Piła-Szczecinek co skutkowało rozbudową i modernizacją stacji. Na pocz. XX w. powstała nowa stacja towarowa oraz perony wyspowe. Kolejna rozbudowa kompleksu budynków kolejowych miała miejsce w okresie międzywojennym. W ostatnich latach budynek dworca został poddany gruntownym pracom remontowym.

Fot. 18. Dworzec kolejowy w Pile

Źródło: fotografia własna

Skrzatusz, gm. Szydłowo - kościół par. pw. MB Wniebowziętej

Historia sanktuarium w Skrzatuszu sięga 1575 r., kiedy to sprowadzono do miejscowości figurę Matki Bożej Bolesnej celem ocalenia przed działaniami reformacyjnymi. Obecna świątynia wybudowana została w latach 1687-1694 w stylu barokowym jako wotum dziękczynne za zwycięstwo wiedeńskie nad Turkami przez Jana III Sobieskiego. W 1697 r. biskup Jan Stanisław Witwicki zatwierdził dekretem figurę Piety - Matki Boskiej Skrzatuskiej jako cudowną. W 1698 r. sklepienie świątyni ozdobiono polichromią. W 1701 r. sufragan poznański Hieronim Wierzbowski dokonał konsekracji kościoła. Świątynia nazywana jest także „Jasną Górą Północy”. W kościele znajduje się wiele XVII i XVIII wiecznych elementów wyposażenia, a także duży różaniec oraz pioska, którą podarował papież Polak Jan Paweł II. Kościół o wysokiej, wertykalnej bryle podkreślono pionową artykulacją elewacji. Świątynia salowa, jednonawowa nawiązuje do architektury jezuickiej, jest jednym z najważniejszych i najstarszych miejsc kultu maryjnego w Polsce.

Fot. 19. Kościół w Skrzatuszu

Źródło: fotografia własna

Ujście, gm. Ujście - kościół pw. św. Mikołaja w zespole kościoła par.

Pierwsza historyczna wzmianka o istnieniu kościoła parafialnego w Ujściu pochodzi z początków XII wieku. Był to drewniany kościół, którego patronem był św. Mikołaj. Świątynia przetrwała do XVI w., kiedy to w 1510 wybudowano nowy, również drewniany kościół. W 1637 r. odnotowuje się wielki pożar miasta, kiedy to spłonął również kościół. W 1641 r. wybudowano kolejny drewniany kościół. Jego konsekrację sprawował biskup poznański Wojciech Tolibowski. Kolejny wielki pożar miał miejsce w 1775 r., który strawił także kościół. Czwarty kościół wybudowano w 1766 r. już jako obiekt murowany. Jego patronem został król Stanisław August Poniatowski, który 16 maja 1776 roku wydał dokument erekcyjny praw i przywilejów. Wzniesiono go w stylu holenderskim z tzw. muru pruskiego, z dachówką na dachu. W 1895 roku w czasie wizytacji arcybiskupiej wskazano na konieczność budowy nowego kościoła. 11 lat później, staraniem proboszcza ks. Franciszka Renkawitza zbudowano neobarokową świątynię. Koszt opiewał na 200 000 ówczesnych marek. Konsekracji dokonał biskup Edward Likowski 11 września 1907 r. Podczas II wojny światowej kościół został zamknięty i przekształcony na magazyn. W tym też czasie został częściowo uszkodzony. Budowla założona na rzucie krzyża łacińskiego, z charakterystycznymi dwiema wieżami o wys. ok. 40 m zwieńczone baniastymi hełmami. W obiekcie znajduje się liczne zabytki ruchome.

Fot. 20. Kościół w Ujściu

Źródło: fotografia własna

Ujście, gm. Ujście - park kalwaryjski „Kalwaria Ujska” w zespole kościoła par.

Kalwaria powstała w latach 1893-1908 z inicjatywy ks. proboszcza F. Renkawitza. W ciągu 16 lat wybudowano 18 imponujących budowli o niepowtarzalnym stylu, związanych z określoną treścią religijną. W ich skład wchodziło XIV stacji drogi krzyżowej, kaplica Serca Jezusowego, Ogrójec, Grota Matki Boskiej z fontanną, figura św. Franciszka z Asyżu i punkt widokowy zwany Belle Vue. Uwieńczeniem prac było wzniesienie nowego, murowanego kościoła. W latach 1942-1944 zniszczyli ją Niemcy rękami jeńców z obozu pracy w Ujściu. W 1946 r. dzięki zaangażowaniu ks. proboszcza J. Felickiego w miejscach zniszczonych kaplic stawiono krzyże drewniane. W 1966 r. w ruinach punktu widokowego „Belle Vue” zbudowano kaplicę św. Grobu. Rok później odbudowano XII Stację drogi Krzyżowej. Drugiego czerwca 1976 r., kiedy proboszczem był F. Łodzig ustawiono 14 Stacji Drogi Krzyżowej w formie figuralnej. W 1998 r. stanęła pierwsza nowa kaplica, dwie następne w 1999 r., a kolejna w 2000 r. Prace były dotowane samorząd lokalny. Od 1895 r. w pierwszą niedzielę lipca, odbywa się odpust Krwi Najświętszej Jezusa Chrystusa. Kalwaria zlokalizowana jest na południowy – zachód od kościoła, w jego bliskim sąsiedztwie, na wzgórzu, z którego rozpościera się panorama na miasto. Jest to jedyne tego typu miejsce kultu religijnego na terenie powiatu.

Fot. 21. Park kalwaryjski w Ujściu

Źródło: fotografia własna

Wysoka, gm. Wysoka - kościół, ob. par. pw. MB Różańcowej w zespole klasztornym kanoników regularnych

Kościół w Wysokiej wzniesiony został dla Kanoników Regularnych i stanowi ciekawy przykład późnobarokowej świątyni. Znajduje się w zespole kościelnym, w skład którego wchodzi również ogrodzenie z bramami, budynek klasztoru, ob. plebania oraz dzwonnica wybudowana w konstrukcji szkieletowej latach 1760-1766. Fundatorką zachowanych budynków klasztoru i kościoła była Apolinary z Smoguleckich Tuczyńska, kasztelanowa gnieźnieńska. Pierwszy kościół w Wysokiej powstał najprawdopodobniej w XIII w. z fundacji Mikołaja z Gostynia. Był to budynek drewniany, o zrębowym prezbiterium i nawie konstrukcji szkieletowej, z murowaną zakrystią. Kolejna świątynia wybudowana została w latach 1707-1715 lub 1727-1729. W 1766 r. obiekt składał się z nawy głównej, prezbiterium i dostawionej wieży. W 1785 r. nastąpiła kasata zakonu i od tego czasu kościół zaczął funkcjonować jako parafialny. W latach 1799-1802 przeprowadzono generalne prace przy kościele, rozebrano nieukończoną wieżę i zwieńczono fasadę kościoła dwiema niewysokimi wieżami. Wzniesiono nową zakrystię od wschodu, kruchtę przeniesiono na stronę południową. Kościół wzniesiono na planie prostokąta, to halowa, trójnawowa, orientowana świątynia ze sklepieniem żaglastym. W świetle nowych ustaleń naukowych wyposażenie kościoła przypisywane jest rzeźbiarzowi chełmińskiemu Ephraimowi Gerlachowi i przypisywane jest na lata 40, 50-te XVIII w.

Fot. 22. Kościół w Wysokiej

Źródło: fotografia własna

VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU – ANALIZA SWOT

Ocenę stanu dziedzictwa kulturowego Powiatu Pilskiego przeprowadzono za pomocą analizy SWOT, w której wskazano mocne i słabe strony, a także szanse i zagrożenia. Poniższe zapisy przedstawione w układzie tabelarycznym wynikają z analizy dokumentów programowych, inwentaryzacji terenowej oraz własnych wywodów i spostrzeżeń. Ogółem, jest to cały zbiór wniosków odnoszący się do zasobu kulturowego Powiatu Pilskiego. Analiza SWOT ma na celu wyłonienie określonych założeń projektowych.

Tabela 9. Analiza SWOT uwzględniająca dziedzictwo kulturowe powiatu

Szanse	Zagrożenia
- Wykorzystanie środków zewnętrznych na finansowanie prac przy obiektach zabytkowych. - Wykorzystanie występujących potencjałów, w sposób szczególnie kolejki wąskotorowej w celach rozwoju turystyki. - Przystąpienie do prac remontowych i konserwatorskich mających na celu polepszenie stanu zabytków powiatu. - Poprawa dostępności zabytków poprzez opracowanie baz informacji o zabytkach. - Polepszająca się sytuacja gospodarcza powiatu. - Zwiększenie świadomości mieszkańców powiatu o historii tych ziem i jej zabytkach. - Polepszenie współpracy na wszystkich szczeblach terytorialnych w zakresie ochrony dóbr kultury. - Zachowanie zabytków na rzecz przyszłych pokoleń poprzez nowe wpisy do rejestru zabytków.	- Uszkodzenie i zniszczenie zabytków w wyniku działań przyrody: huragany, grad, burze, upały. - Uszkodzenie i zniszczenie zabytków w wyniku działań człowieka: podpalenia, rabunek, dewastacja. - Prowadzenie prac ziemnych – inwestycyjnych przy stanowiskach archeologicznych. - Nielegalni poszukiwacze zabytków archeologicznych. - Niezrozumienie społeczne dotyczące tematyki zabytków. - Roszczeniowa postawa właścicieli obiektów zabytkowych oraz ich negatywna postawa do służb ochrony konserwatorskich. - Samowolne działania remontowe przy obiektach zabytkowych. - Coraz większy koszt materiałów budowlanych oraz koszt prac remontowo-konserwatorskich. - Kradzież zabytków ruchomych. - Wykonywanie prac konserwatorskich przez osoby bez odpowiedniego wykształcenia. - Brak użytkowania zabytków nieruchomości, szczególnie budynków gospodarczych pofołwarcznych i części rezydencjonalnych. - Niska świadomość społeczeństwa i wykonywane prace niszczące pierwotny wygląd zabytków, np. detali architektonicznych w wyniku dociepleń budynków, używanie współczesnych materiałów, np. blachodachówka, współczesne okna, niszczących pierwotny charakter i strukturę zabytku. - Brak troski o nieczynne cmentarze. - Niewłaściwie prowadzone prace pielęgnacyjne przy zabytkowym drzewostanie.
Mocne strony	Słabe strony
- Licznie prowadzone remonty i renowacje własnych obiektów zabytkowych powiatu i ich ogólny dobry stan. - Zachowany układ kolei wąskotorowej oraz organizacja wydarzeń promujących dziedzictwo kolejowe powiatu. - Wyznaczone zabytkowe układy urbanistyczne miast historycznych. - Występujące licznie zabytki wpisane do rejestru zabytków. - Ogólny dobry stan obiektów rejestrowych. - Występujące zabytki o szczególnym znaczeniu dla powiatu będące ich wizytówką: kościół w Skrzatuszu i Górze Klasztornej. - Historyczna różnorodność kulturowa przejawiająca się w obiektach zabytkowych: cmentarze, kościoły. - Duża liczba zabytków ruchomych, głównie wyposażenia kościołów.	- Niezadowalająca koordynacja działań dotycząca dziedzictwa kulturowego pomiędzy gminami, a powiatem. - Zły stan części zabytków wymagający działań remontowo-konserwatorskich. - Niewystarczające środki powiatu na przyznanie dotacji celowych na rzecz wszystkich potrzebujących zabytków. - Nieoznakowane w większości zabytki rejestrowe. - Brak produktu regionalnego będącego wizytówką powiatu. - Brak uchwały dotyczącej dotacji na prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach zabytkowych.

9. Występujące organizacje pozarządowe, koła gospodyń wiejskich, zespoły folklorystyczne biorące aktywny udział na rzecz dziedzictwa kulturowego. 10. Występujące dziedzictwo niematerialne, w tym liczne legendy. 11. Opracowane szlaki turystyczne na terenie powiatu. 12. Liczne muzea na terenie powiatu. 13. Duża liczba imprez i wydarzeń związanych z dziedzictwem kulturowym powiatu.	
---	--

Źródło: opracowanie własne

VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Założenia projektowe zostały przedstawione w układzie: priorytet, kierunek działania, zadanie. Wypracowane priorytety są założeniem ogólnym, na który składają się kierunki działań. Na kierunki działań składają się z kolei zadania. Zadania są ostatnim elementem hierarchicznej piramidy będąc jej najmniejszą częścią wskazując najbardziej szczegółowe prace. Priorytety, kierunki i zadania określono w podrozdziałach rozdziału 7.

W art. 4. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wskazano że ochrona zabytków polega w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Ponadto należy przypomnieć zapisy art. 87 ust.2 odwołujące się do celów PPOnZ:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Dzięki zaangażowaniu władz powiatu oraz pracowników samorządowych odpowiedzialnych za sprawy związane z ochroną i opieką nad zabytkami możliwe było wypracowanie założeń projektowych. Te opracowane zostały na podstawie analizy stanu dziedzictwa kulturowego powiatu analizy SWOT,

dokumentów strategicznych, diagnozie stanu obiektów zabytkowych, w tym zabytków własnych powiatu, a także doświadczeń wypracowanych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym.

Zaproponowany spójny pakiet rozwiązań, jak i konkretnych zadań powinien przyczynić się do ogólnej poprawy stanu i wizerunku dziedzictwa kulturowego powiatu. W sposób szczególny dotyczy to dziedzictwa niematerialnego i materialnego, w tym zabytków z terenu powiatu.

7.1. Priorytety powiatowego programu opieki nad zabytkami

Wypracowane priorytety Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami uwzględniają cele wymienione w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jednocześnie sformułowane zostały w perspektywie wieloletniej.

Wyznaczono następujące priorytety:

- 1. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego**
- 2. Poprawa krajobrazu kulturowego oraz dokumentacja**
- 3. Edukacja mieszkańców i promocja powiatu**

7.2. Kierunki działań powiatowego programu opieki nad zabytkami

Określono długofalowe kierunki działań (wykraczające często ponad 4-letni okres obowiązywania Programu) wraz z oczekiwanymi rezultatami. Wyznaczono następujące kierunki działań Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028:

- 1.1. Polepszenie stanu obiektów zabytków**
- 1.2. Dofinansowania**
 - 2.1 Współpraca z gminami**
 - 2.2 Dokumentacja**
 - 2.3 Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego**
- 3.1 Edukacja**
- 3.2 Promocja**

7.3 Zadania powiatowego programu opieki nad zabytkami

W ramach wyznaczonych kierunków działań wskazano zadania wyznaczone na 4 lata obowiązywania Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Pilskiego na lata 2025-2028. Zgodnie z art. 87 ust 5 z realizacji programu Zarząd Powiatu w Pile sporządzi co 2 lata sprawozdanie z realizacji programu i przedstawi je Radzie Powiatu w Pile. W związku z powyższym zaproponowane zadania podzielone na 2 etapy. Pierwszy na lata 2025-2026, za który opracowane zostanie sprawozdanie z początkiem 2027 r. oraz drugi przypadający na lata 2027-2028. Sporządzenie sprawozdania będzie miało kluczowy wpływ na realizację pozostałych zadań w latach 2027-2028.

Zadania w okresie 2025-2026 będą miały charakter przygotowawczy, zaś większość pozostałych zadań zrealizowana zostanie w latach 2027-2028. Dla części zadań wyznaczono 4-letni okres obowiązywania. Kolorem niebieskim zaznaczono okres realizacji, zaś kolor biały oznacza brak realizacji w danym etapie. W poniższej tabeli zaproponowano także kto będzie odpowiadał za wykonanie zadania. Nie jest to jednak podział obligatoryjny, ponieważ realizacja lub część realizacji danego zadania może odbyć się przy udziale/współudziale innych lub dodatkowych podmiotów, których nie można wskazać na obecnym etapie programowania. Niezmiernie ważnym jest współdziałanie władz powiatu z jej jednostkami organizacyjnymi oraz pozostałymi osobami/podmiotami zaangażowanymi w realizację zadań.

Tabela 10. Zadania powiatowego programu opieki nad zabytkami

Kierunki działań	Zadania	2025-2026	2027-2028	Realizator
Priorytet 1. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego				
1.1 Polepszenie stanu obiektów zabytków	1. Dokończenie prac w parku dworskim w Nieżychowie.			S
	2. Dokończenie prac wykończeniowych wewnątrz dworu w Nieżychowie i jego zagospodarowanie na cele społeczne.			S
	3. Przeprowadzenie generalnych prac remontowo-konserwatorskich oficyny pałacowej w Chlebnie.			S
	4. Rewitalizacja zabytkowego parku w Chlebnie.			S
	5. Naprawa pokrycia dachu dworu w Falmierowie.			S
	6. Wykonanie napraw na obiektach Wyrzyckiej Kolejki Powiatowej, w tym naprawa dachów parowozowni oraz hali napraw w zespole kolejki wąskotorowej w Białosłiwie.			S
	7. Wykonanie robót budowlanych w budynku I Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Skłodowskiej-Curie w Pile.			S
	8. Remont pomieszczeń biurowych Starostwa.			S
	9. Prowadzenie bieżących prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach własnych powiatu.			S
1.2. Dofinansowania	1. Podjęcie działań mających na celu przyznanie dotacji na prace konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych przy obiektach zabytkowych z terenu powiatu oraz udzielanie dotacji celowych na jej podstawie.			S
	2. Informowanie zainteresowanych podmiotów o możliwości uzyskania dotacji celowych z budżetu Powiatu na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych przy obiektach zabytkowych z terenu powiatu			S
	3. Pozyskiwanie funduszy zewnętrznych na renowację zabytków będących we własności powiatu.			S
Priorytet 2. Poprawa krajobrazu kulturowego oraz dokumentacja				
2.1. Współpraca z gminami	1. Polepszenie komunikacji, współpracy oraz przesyłu informacji związanej z zabytkami i kulturą pomiędzy Starostwem Powiatowym, a Urzędami Gmin.			S, UG
	2. Współorganizowanie imprez, dożynek, festynów oraz pozostałych uroczystości związanych ze wspólnym dziedzictwem kulturowym z gminami z terenu powiatu.			S, UG
	3. Informowanie o nowych ofertach pracy związanych z dziedzictwem kulturowym.			PUP
	4. Podjęcie współpracy z gminami z terenu powiatu w zakresie oznakowania niebiesko-białą tarczą wszystkich obiektów wpisanych do rejestru zabytków w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.			S
	5. Wspieranie gminnych inicjatyw na rzecz rozwoju bazy turystycznej, w tym gospodarstw agroturystycznych.			S
2.2. Dokumentacja	1. Opracowanie i przyjęcie uchwały dotyczącej dotacji na prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach zabytkowych.			S
	2. Opracowanie powiatowego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych i jego coroczna aktualizacja.			S
	3. Opracowanie sprawozdań z realizacji PPOnZ 2025-2028.			S
	4. Weryfikacja gminnych planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.			S
2.3. Ochrona dziedzictwa	1. Wspieranie organizacji pozarządowych, KGW, zespołów folklorystycznych krzewiących lokalne tradycje i zwyczaje.			S

kulturowego i przyrodniczego	2. Prowadzenie bieżących prac pielęgnacyjno-porządkowych w parkach dworskich i pałacowych.			S
	3. Ustanowienie nowych społecznych opiekunów zabytków przy konsultacji WKZ oraz bieżące prowadzenie ich listy.			S
	4. Przyjmowanie zgłoszeń dotyczących rzeczy znalezionych, w sposób szczególny zaginionych obiektów zabytkowych oraz ich przechowanie, a także poszukiwanie osób uprawnionych do odbioru rzeczy znalezionych.			S
	5. Wspieranie działań mających na celu wpis na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO „Pradoliny Noteci”.			S
Priorytet 3. Edukacja mieszkańców i promocja powiatu				
3.1. Edukacja	1. Organizacja konkursów wiedzy historycznej, fotograficznych, malarskich, rzeźbiarskich, itp. nawiązujących do dziedzictwa kulturowego i historii powiatu.			S, B
	2. Realizacja konkursu na najlepszą renowację/konserwację obiektu zabytkowego z terenu powiatu.			S
	3. Udział w szkoleniach, prelekcjach i wykładach związanych z rolą i ochroną dziedzictwa kulturowego dla pracowników Starostwa Powiatowego.			S
	4. Wyodrębnienie osobnego stanowiska służbowego w Starostwie Powiatowym dot. kultury i zabytków.			S
3.2. Promocja	1. Wyeksponowanie najważniejszych zabytków powiatu w oparciu o spoty, reklamy, filmy promocyjne.			S
	2. Opracowanie koncepcji produktu regionalnego będącego marką i produktem turystycznym powiatu – nawiązanie do historii, tradycji i zabytków powiatu.			S, B
	3. Opracowanie i wydanie monografii Powiatu Pilskiego ze szczególnym uwzględnieniem jej historii, zabytków archeologicznych oraz architektury i budownictwa regionu.			S, B
	4. Dalsza organizacja imprez związanych z dziedzictwem kulturowym powiatu, w tym zwiększenie rangi zlotu miłośników kolejki wąskotorowej w Białośliwiu.			S, B

Źródło: opracowanie własne

B – Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna w Pile im. Pantaleona Szumana

PUP – Powiatowy Urząd Pracy

S – Starostwo

UG – Urzędy Gmin

VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Realizacja Programu będzie się odbywać poprzez wskazane zadania powiatu oraz pozostałych depozytariuszy na rzecz osiągnięcia priorytetów w nim przyjętych. Podstawę niniejszego instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawne i zawarte w nich regulacje dotyczące instrumentów prawno-ekonomicznych i finansów publicznych.

Zakłada się, że zadania określone w Powiatowym programie opieki nad zabytkami będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

1. instrumentów prawnych – wynikających z przepisów ustawowych (np. uchwalanie zasad i regulaminu przyznania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub budowlane przy obiektach zabytkowych z terenu powiatu oraz uchwalenie udzielanych dotacji celowych na jej podstawie, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków);
2. instrumentów finansowych (m.in. finansowanie prac konserwatorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych będących własnością powiatu, aplikowanie o dofinansowanie, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz pożyczki, dotacje, subwencje, nagrody, zachęty finansowe dla właścicieli zabytków, a także stosowanie finansowania w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego);
3. instrumentów koordynacji (m.in. poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich i gminnych strategiach, planach zagospodarowania, programach opieki nad zabytkami, itp. oraz pomiędzy dokumentami własnymi. Ponadto współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków, urzędem marszałkowskim, urzędami gmin, parafiami, jednostkami własnymi powiatu, właścicielami zabytków, pozostałymi organizacjami związanymi z ochroną i opieką nad zabytkami oraz współpraca ze wszystkimi realizatorami przypisanymi do zadań w Programie);
4. instrumentów kontrolnych (m.in. monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego, sprawozdanie z realizacji Programu, opracowanie aktualizacji PPOnZ na lata 2028-2031).

IX. ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

W art. 87 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Ustawodawca wymienił zadania związane z Powiatowym programem opieki nad zabytkami. Na podstawie ww. artykułu skonkretyzowano je poniżej na potrzeby niniejszego Programu.

Zarząd Powiatu w Pile sporządza na okres 4 lat Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Pilskiego. Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Pilskiego przyjmuje Rada Powiatu w Pile, po uzyskaniu opinii Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Pilskiego ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Wielkopolskiego. Z realizacji Powiatowego Programu Opieki Nad Zabytkami Powiatu Pilskiego Zarząd Powiatu w Pile sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu w Pile.

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji powiatowego programu uwzględniająca:

- a) wykonanie zadań przyjętych do realizacji,
- b) koszt wykonania zadań;
- b) efektywność ich wykonania.

Poniżej wskazano przykładowe kryteria i wskaźniki oceny realizowanych zadań, które mogą być pomocne przy opracowaniu sprawozdania.

W ramach priorytetu 1. *Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego*

- liczba zabytków we własności powiatu, które zostały poddane pracom remontowym i konserwacyjnym;
- liczba złożonych wniosków o dofinansowanie na prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach zabytkowych;
- wartość otrzymanych dotacji na renowację zabytków;
- wartość przyznanych dotacji na renowację zabytków ze środków własnych powiatu.

W ramach priorytetu 2. *Poprawa krajobrazu kulturowego oraz dokumentacja*

- liczba imprez, dożynek, festynów oraz pozostałych uroczystości współorganizowanych przez Starostwo i Urzędy Gmin;
- liczba nowych miejsc pracy związana z dziedzictwem kulturowym;
- liczba obiektów wpisanych do rejestru zabytków, które zostały oznakowane niebiesko-białą tarczą;
- liczba nowo powstałych gospodarstw agroturystycznych;
- liczba gminnych planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, które zostały przesłane do Starostwa Powiatowego;
- liczba organizacji pozarządowych, KGW, zespołów folklorystycznych, które otrzymały wsparcie na rzecz propagowanie historii powiatu, jej dziedzictwa i zabytków;
- liczba parków dworskich i pałacowych, przy których prowadzono prace pielęgnacyjne i porządkowe;
- liczba nowych społecznych opiekunów zabytków;
- liczba przyjętych zgłoszeń dotyczących rzeczy znalezionych, w sposób szczególny zaginionych obiektów zabytkowych.

W ramach priorytetu 3. *Edukacja mieszkańców i promocja powiatu*

- Liczba opracowanych spotów, reklam, filmów promocyjnych nawiązujących do zabytków;
- liczba zorganizowanych konkursów nawiązujących do lokalnego dziedzictwa;
- Liczba imprez i wydarzeń nawiązujących do lokalnego dziedzictwa;
- liczba urzędników powiatowych, którzy brali udział w szkoleniach, prelekcjach i wykładach związanych z rolą i ochroną dziedzictwa kulturowego;
- ogólna liczba działań promocyjnych na rzecz dziedzictwa kulturowego, która została zrealizowana.

X. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Niniejszy rozdział ma charakter informacyjny. Poniżej przedstawiono przykładowe możliwości finansowania wskazanych w podrozdziale 7.3. zadań z uwzględnieniem środków:

- publicznych (np. budżet państwa, budżety jednostek samorządów terytorialnych wszystkich szczebli, środki Unii Europejskiej, inne źródła zagraniczne),
- prywatnych (osób fizycznych, fundacji, osób prawnych, kościelnych itp.).

W poszukiwaniu dofinansowania nie można ograniczać się wyłącznie do powszechnie znanych i dostępnych programów. Źródeł należy także szukać w ogłaszanych przez samorządy konkursach na realizację zadań z zakresu edukacji, kultury, promocji, w budżetach tzw. obywatelskich lub partycypacyjnych, a nawet w projektach społecznych dotyczących utworzenia np. klubów seniora, dziennych domów pobytu, przedszkoli, żłobków, gdzie w ramach cross-finansingu możliwe jest dostosowanie budynków, w tym zabytkowych do prowadzenia zajęć. Decydując się na złożenie wniosku, należy liczyć się z tym, że w każdym konkursie wniosków z podobnym zakresem działań wpływa dużo, a uzyskanie dofinansowania nie jest łatwe, m.in. ze względu na z góry przydzieloną alokację środków. Ponadto w zdecydowanej większości konkursów wymagany jest wkład własny. W związku z powyższym wnioskodawca z góry powinien zarezerwować określoną pulę środków.

Źródłami wsparcia działań w obszarze kultury w ramach budżetu państwa są:

- programy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- Rządowy Program Odbudowy Zabytków;
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej;
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej;
- Wojewódzki Konserwator Zabytków;
- Fundusz Kościelny.

Na działania związane z ochroną i wykorzystaniem zabytków można pozyskać środki z wielu programów w ramach środków europejskich, m.in. takich jak:

- Fundusze Europejskie dla Wielkopolski 2021-2027;
- Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027.

Szczegółowe informacje o zasadach i kryteriach możliwości pozyskiwania ww. środków są dostępne na stronach internetowych poświęconych ww. źródłom finansowania. Poniżej scharakteryzowano najbardziej popularne programy pomocowe.

Programy MKiDN

Programy Ministra z zakresu kultury mają na celu dofinansowanie zadań o charakterze projektowym z wyłączeniem stałej działalności kulturalnej podmiotów. Skierowane są do instytucji kultury, organizacji pozarządowych, instytucji filmowych, szkół i uczelni wyższych, jednostek samorządu terytorialnego, podmiotów gospodarczych, kościołów i związków wyznaniowych oraz ich osób prawnych. Dzięki Programom Ministra wsparcie finansowe mogą otrzymać działania z zakresu kultury oraz ochrony dziedzictwa kulturowego i historycznego, obejmujące m.in. szeroko rozumianą edukację, działalność artystyczną, kulturę cyfrową, działania promujące czytelnictwo, a także projekty infrastrukturalne. W latach 2016-2023 w ramach Programów Ministra na cele kulturalne przekazanych zostało łącznie 3,1 mld zł.

Rządowy Program Odbudowy Zabytków

Rządowy Program Odbudowy Zabytków został powołany Uchwałą nr 232/2022 Rady Ministrów z dnia 23.11.2022r. i ma na celu odbudować blask zabytków w całej Polsce. Program skierowany jest do jednostek samorządu terytorialnego na pokrycie wydatków związanych z realizacją zadań inwestycyjnych w ramach następujących obszarów inwestycyjnych:

- finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w ewidencji zabytków;
- udzielanie przez wnioskodawcę dotacji, na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w ewidencji zabytków.

Dofinansowanie z Programu może wynieść maksymalnie 98% wartości inwestycji, a minimalny wkład własny to 2%. Wnioski są składane w aplikacji Polski Ład, w jednej z trzech kategorii:

- do 150 000 zł;
- do 500 000 zł;
- do 3 500 000 zł.

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)

Narodowy Fundusz oferuje pożyczki, dotacje oraz inne formy dofinansowania projektów realizowanych m.in. przez samorządy, przedsiębiorstwa, podmioty publiczne, organizacje społeczne a także osoby fizyczne. W sektorze finansów publicznych Narodowy Fundusz jest również największym w Polsce partnerem międzynarodowych instytucji finansowych w obsłudze środków zagranicznych przeznaczonych na ochronę środowiska. NFOŚiGW organizuje również m.in. konkursy dotyczące dofinansowania na prace związane z gruntowymi termomodernizacjami zabytkowych obiektów. Konkursy dotyczą poprawy efektywności energetycznej w budynkach użyteczności publicznej, w tym budynków zabytkowych a także projekty związane z rewaloryzacją cennych, zabytkowych założeń parkowych.

Fundusz Kościelny

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie. Fundusz ten, stosownie do zasady równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych działa na rzecz kościołów i innych związków wyznaniowych, posiadających uregulowany status prawny w Rzeczypospolitej Polskiej. Dysponentem Funduszu Kościelnego jest Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji, do którego kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji. Środki z Funduszu Kościelnego można przeznaczyć na:

- konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej;
- wspomaganie kościelnej działalności charytatywno-opiekuńczej.

Fundusze Europejskie dla Wielkopolski 2021-2027

Fundusze na ochronę zabytków pozyskać można w ramach 3 zidentyfikowanych celów szczegółowych nawiązujących do dziedzictwa kulturowego. W ramach celu szczegółowego Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych (EFRR) zakres interwencji będzie obejmować w szczególności:

1. Zachowanie i modernizację obiektów dziedzictwa kulturowego.
2. Konserwację zabytków ruchomych oraz zabytkowych muzealiów, starodruków, księgozbiorów, materiałów bibliotecznych, archiwalnych i zbiorów audiowizualnych (w tym filmowych) oraz ich ochrona i digitalizacja.
3. Inwestycje w infrastrukturę służącą rozwojowi i zwiększaniu dostępności infrastruktury do prowadzenia ważnej dla edukacji i aktywności działalności kulturalnej (m.in. teatry, zespoły artystyczne, galerie, biblioteki, centra kultury).
4. Turystyczne szlaki tematyczne i produkty turystyczne (odwołujące się do walorów historycznych, kulturowych, przyrodniczych).
5. Rozwój międzysektorowej współpracy w zakresie przemysłów kultury i kreatywnych.

Finansowanie dziedzictwa kulturowego odbywać się będzie także przez cel szczegółowy Wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach miejskich (EFRR), a zakres interwencji będzie obejmować w szczególności:

1. Przywrócenie utraconych funkcji społeczno-gospodarczych na zdegradowanych obszarach m.in. przez kompleksowe wsparcie rewitalizacyjne gmin.
2. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego i środowiskowego zgodnego z treścią strategii lokalnych/terytorialnych.
3. Wsparcie dla instrumentów terytorialnych (ZIT, IIT) oraz mechanizmu porozumienia terytorialnego.

Ponadto finansowanie dziedzictwa kulturowego nastąpi w ramach celu szczegółowego Wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego na poziomie lokalnym, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach innych niż miejskie (EFRR). Zakres interwencji będzie obejmować w szczególności:

1. Przywrócenie utraconych funkcji społeczno-gospodarczych na wiejskich obszarach zdegradowanych m.in. przez kompleksowe wsparcie rewitalizacyjne gmin.
2. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego i środowiskowego zgodnego z treścią strategii lokalnych/terytorialnych.
3. Wsparcie dla instrumentów terytorialnych (IIT) oraz mechanizmu porozumienia terytorialnego.

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027

Program jest następcą Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko realizowanego w perspektywie finansowej 2014-2020. Jest to program europejski na lata 2021-2027 zarządzany na poziomie krajowym. Przyczyni się do rozwoju gospodarki niskoemisyjnej, ochrony środowiska oraz przeciwdziałania i adaptacji do zmian klimatu. FEnIKS wesprze również inwestycje transportowe oraz dofinansuje ochronę zdrowia i dziedzictwo kulturowe. Dotacje zostaną przeznaczone na infrastrukturę kultury i turystyki kulturowej. W ramach działań będą wspierane inwestycje o ponadregionalnym oddziaływaniu mające na celu wzmocnienie wpływu kultury i zrównoważonej turystyki na rozwój gospodarczy, włączenie społeczne i innowacje społeczne.

Osiągnięcie ww. celu zostanie zapewnione poprzez wsparcie w dwóch obszarach:

- Rozwój infrastruktury kultury (zabytkowej i niezabytkowej);
- Ochrona i podniesienie atrakcyjności turystycznej obiektów dziedzictwa kulturowego.

Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków

WWKZ przeprowadza nabór wniosków o udzielenie dotacji celowej na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. Dotacje przyznawane są na podstawie Regulaminu wewnętrznego WWKZ. Wnioski podlegają ocenie merytorycznej, a przyznawana kwota dofinansowania uzależniona jest od liczby zdobytych punktów.

Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego

Samorząd Województwa Wielkopolskiego przeznacza dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych lub znajdujących się na terenie województwa wielkopolskiego. Przeznacza również środki na realizację w formie powierzenia lub wspierania zadań publicznych Województwa Wielkopolskiego w dziedzinie kultury.

XI. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ POWIAT ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTEKÓW

Zaplanowane w podrozdziale 7.3. zadania będą możliwe do wykonania od momentu przyjęcia uchwałą przez Radę Powiatu w Pile niniejszego Programu do końca 2027 r.

Wdrażanie zadań odbędzie się w miarę dostępnych środków i nakładów pracy. Ich realizacja możliwa będzie poprzez zabezpieczenie określonych środków w budżecie powiatu. Zadania inwestycyjne dotyczące ochrony zabytków (zabytków będących we własności powiatu) powinny być wprowadzone do wieloletniego programu inwestycyjnego. Wyznaczone w Programie zadania powinny być również uwzględnione w innych dokumentach strategicznych powiatu. Część wyznaczonych zadań realizowana będzie przez specjalistów w postaci podmiotów zewnętrznych, którzy zostaną wybrani jako Wykonawcy w drodze obowiązujących przepisów prawa.

W art. 81 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wskazano na możliwość finansowania przez powiat prac przy obiektach zabytkowych: dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.

Powiat Pilski nie posiada uchwały w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. Jej utworzenie jest jednym z wiodących zadań w niniejszym Programie.

Powiat i podległe jednostki zobligowane są do prowadzenia działalności informacyjnej i popularyzatorskiej w zakresie dziedzictwa kulturowego powiatu.

Ponadto do najważniejszych zadań w ramach obowiązującego okresu 2025-2028 należy zaliczyć następujące prace:

1. Przeprowadzenie generalnych prac remontowo-konserwatorskich oficyny pałacowej w Chlebie.

2. Rewitalizacja zabytkowego parku w Chlebnie.
3. Naprawa pokrycia dachu dworu w Falmierowie.
4. Wykonanie napraw na obiektach Wyrzyskiej Kolejki Powiatowej, w tym naprawa dachów parowozowni oraz hali napraw w zespole kolejki wąskotorowej w Białosławiu.
5. Wykonanie robót budowlanych w budynku I Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Skłodowskiej-Curie w Pile.
6. Remont pomieszczeń biurowych Starostwa.

W sposób szczególny niezwykle ważne są inwestycje na rzecz zespołu obiektów kolejki wąskotorowej. Należy do nich zaliczyć rewitalizację obecnych torów wraz z wymianą niezbędnej infrastruktury technicznej umożliwiającej przejazdu na wskazanych trasach:

- linia Białosławie Wąsk. – Łobżenica (długość linii -29,7km) (fragment dawnej linii Białosławie Wąsk. – Witosław Wąsk.);
- odgałęzienie z linii Białosławie-Łobżenica na km 12 od st. Białosławie: od stacji Zakłady Przemysłowe do stacji Polinowo („Czerwony most” nad Łobżonką) (długość odgałęzienia 9,8km);
- odgałęzienie z linii Białosławie-Łobżenica na km 16,9 od st. Białosławie: od stacji Rzęszkowo do stacji Wysoka K.D. (długość odgałęzienia 4,5km).

Podsumowując, zachowana sieć kolei wąskotorowej przebiegająca przez gminy Białosławie, Wysoka, Wyrzysk i Łobżenica ma łącznie 44 km długości. Do istotnych aspektów w zakresie infrastruktury technicznej należą:

- Opracowanie szczegółowej koncepcji modernizacji kolejki oraz wykorzystanie jej pod kątem techniczno-budowlanym;
- Remont i reaktywacja taborów, torów, wymiana podkładów w celu zapewnienia ciągłości ruchu na wybranych odcinkach;
- modernizacja istniejącego taboru kolejowego, przebudowa i konserwacja linii kolejowych (podkłady drewniane z elementami przytwierdzeń: podkładki zgodnie z typem szyny, wkrety mocujące);
- Zagospodarowanie pomieszczeń na cele użytkowe.

Liczba pomieszczeń wymagających remontu w celu dalszego zagospodarowania: 13 budynków, w tym świetlica na 100 osób oraz budynek przeznaczony na muzeum. Wykorzystanie budynków, np. na działalność kulturalno-edukacyjną, bazę noclegową i gastronomiczną (w ofercie dania regionalne, lokalne produkty itp.), punkt informacji będący miejscem, w którym odbiorca otrzyma kompleksową obsługę w zakresie produktu turystycznego

Remonty składów przeznaczonych do ruchu pasażerskiego:

- Lokomotywy Ld1 (3 szt.);
- Lokomotywa V10C (1 szt.);
- Lokomotywa Lyd2 (1 szt.);
- Parowóz HF (1 szt.).

Ponadto zakłada się działania:

- przywrócenie wagonów pasażerskich (czterooosiowych) do ruchu (5 szt.);
- renowacja wagonów pasażerskich (dwuosiowych) (8 szt.)

Ich modernizacja jest wymagana w celu wprowadzenia ich do użytkowania, tak by podnieść atrakcyjność oferty, w tym m.in.:

- Odnowienie ciągów pieszych na terenie kolejki z zachowaniem ich naturalnego stanu;
- Zabezpieczenie pomieszczeń na wysokiej jakości zaplecze sanitarne;
- Budowa tablic informacyjnych w każdej gminie na wybranych dawnych i istniejących stacjach;
- Budowa dodatkowych przystanków lub rewitalizacja już istniejących
- Budowa drezyn ręcznych, które mogą stać się dodatkowym atrybutem Kolejki.

Budynek Starostwa wymaga przeprowadzenia remontu wielu pomieszczeń biurowych, korytarzy oraz toalet. Przeprowadzenie prac uwarunkowane jest zabezpieczeniem środków na ten cel w budżecie powiatu. Uchwałą Nr LXVI.478.2023 Rady Powiatu w Pile zmieniającą uchwałę w sprawie uchwalenia Wieloletniej Prognozy Finansowej Powiatu Pilskiego na lata 2023 – 2040, wprowadzono do budżetu zadanie: „Wykonanie prac budowlanych w budynku A Starostwa Powiatowego w Pile przy alei Niepodległości 33/35”.

Zadania określone w Programie realizowane będą w zdecydowanej większości przez Powiat Pilski oraz w mniejszym stopniu w sposób pośredni lub bezpośredni przez pozostałych interesariuszy, do który w sposób szczególny zaliczyć należy następujące jednostki:

- Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna w Pile im. Pantaleona Szumana;
- Urzędy Gmin z terenu Powiatu Pilskiego;
- Powiatowy Urząd Pracy w Pile;
- Wielkopolski Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Delegatura w Pile;
- organizacje pozarządowe;
- instytucje odpowiedzialne za przyznawanie dotacji na zabytki.

Wszelkie uzgodnienia dotyczące zabytków będą prowadzone z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Zaprezentowane w niniejszym programie informacje powinny zostać na nowo uwzględnione we wszelkich dokumentach o charakterze strategicznym powiatu, w których podejmowana jest lub będzie tematyka dziedzictwa kulturowego.

XII. BIBLIOGRAFIA

Literatura:

1. Geografia regionalna Polski, J. Kondracki, Warszawa 2009 r., Wyd. Naukowe PWN.
2. Geografia osadnictwa, D. Szymańska, Warszawa 2009 r., Wyd. Naukowe PWN.
3. Nowa Praca o przeobrażeniach dawnej Krajny, R. Walczak.
4. Powiat Pilski – przewodnik.
5. Powiat Pilski wczoraj i dziś – zabytki, współczesność, Piła, 2023 r.

Strony internetowe:

www.dane.gov.pl
www.mapy.geoportal.gov.pl
www.wspolrzedne-gps.pl
www.igrek.amzp.pl
www.mapy.amzp.pl
www.maps.arcenum.com
ww.ongeo.pl
www.rejestr.io
www.mkidn.gov.pl
www.niezlomni.com
www.dialektologia.uw.edu.pl
www.stroje.pl
www.skansen-osiek.pl
www.pmw.pila.pl
www.powiat.pila.pl
www.maps.mapywig.org
www.mapy.zabytek.gov.pl
www.muzeum.pila.pl
www.muzeumstaszica.pl
www.bip.powiat.pila.pl

XIII. SPISY

13.1. Spis tabel

Tabela 1. Historyczne układy urbanistyczne	30
Tabela 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	35
Tabela 3. Gminne ewidencje zabytków archeologicznych	44
Tabela 4. Liczba stanowisk archeologicznych w poszczególnych gminach	45
Tabela 5. Obszary AZP z podziałem na gminy	46
Tabela 6. Gminne ewidencje zabytków w gminach Powiatu Pilskiego	72
Tabela 7. Gminne programy opieki nad zabytkami w gminach Powiatu Pilskiego	73
Tabela 8. Obiekty zabytkowe należące do własności Powiatu Pilskiego	85
Tabela 9. Analiza SWOT uwzględniająca dziedzictwo kulturowe gminy	96
Tabela 10. Zadania powiatowego programu opieki nad zabytkami	99

13.2. Spis rycin

Ryc. 1. Powiat Pilski na tle kraju	22
Ryc. 2. Powiat Pilski na tle powiatów w woj. wielkopolskim	23
Ryc. 3. Gminy na terenie Powiatu Pilskiego	24
Ryc. 4. Ziemie Powiatu Pilskiego w 1937 r.	29
Ryc. 5. Urbanistyczny układ Łobżenicy	32

Ryc. 5. Urbanistyczny układ Ujścia	33
Ryc. 6. Obszary AZP na terenie Powiatu Pilskiego	46
Ryc. 7. Etnograficzna mapa Polski	64
Ryc. 8. Herb Powiatu Pilskiego	70
Ryc. 9. Flaga Powiatu Pilskiego	71
Ryc. 10. Logotyp Powiatu Pilskiego	71
Ryc. 11. Wzór znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków	84

13.3. Spis wykresów

Wyk. 1. Zabytki wpisane do rejestru z podziałem na gminy	79
Wyk. 2. Zabytki wpisane do rejestru z podziałem na funkcje	83
Wyk. 3. Zabytki wpisane do rejestru z podziałem na czas wpisu	83

13.4. Spis fotografii

Fot. 1. Nowe Miasto (po lewej) i Stare Miasto (po prawej) w Łobżenicy – historyczne założenie urbanistyczne	31
Fot. 2. Historyczne założenie urbanistyczne Ujścia	33
Fot. 3. Wnętrze kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja w Ujściu	39
Fot. 4. Widok grodziska w Miasteczku Kraj. od strony południowej	55
Fot. 5. Kościół w Łobżenicy	80
Fot. 6. Cmentarz ewangelicki w Prawomyślu	81
Fot. 7. Dwór w Grabównie	81
Fot. 8. Park w Chlebnie	82
Fot. 9. Pałac, ob. DPS w Chlebnie	87
Fot. 10. Kompleks budynków stacji wąskotorowej w Białosłiwie	87
Fot. 11. Starostwo Powiatowe w Pile	88
Fot. 12. Zespół Szkół Budowlanych w Pile	88
Fot. 13. Kościół w Górcie Klasztornej	89
Fot. 14. Cmentarz katolicki w Miasteczku Krajeńskim	90
Fot. 15. Miejsce Pamięci Narodowej w Morzewie	90
Fot. 16. Muzeum Okręgowe w Pile	91
Fot. 17. Muzeum Stanisława Staszica w Pile	92
Fot. 18. Dworzec kolejowy w Pile	92
Fot. 19. Kościół w Skrzatuszu	93
Fot. 20. Kościół w Ujściu	94
Fot. 21. Park kalwaryjski w Ujściu	94
Fot. 22. Kościół w Wysokiej	95

XIV ANEKSY

Załącznik 1. Nieruchome zabytki architektury i budownictwa wpisane do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekt funkcja pierwotna	Adres	Datowanie	Wpis do rejestru zabytków
GMINA BIAŁOŚLIWIE					
1	Białośliwie	cmentarz katolicki			A-708 z 1.10.1990
2	Białośliwie	dworzec w zespole stacji kolei szerokotorowej na linii Berlin-Królewiec w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1851	441-Wlkp/A z 24.01.2007
3	Białośliwie	pocztą w zespole stacji kolei szerokotorowej na linii Berlin-Królewiec w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1861	441-Wlkp/A z 24.01.2007
4	Białośliwie	magazyn spedycyjny w zespole stacji kolei szerokotorowej na linii Berlin-Królewiec w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1880	441-Wlkp/A z 24.01.2007
5	Białośliwie	nastawnia 1 w zespole stacji kolei szerokotorowej na linii Berlin-Królewiec w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1910	441-Wlkp/A z 24.01.2007
6	Białośliwie	nastawnia 2 w zespole stacji kolei szerokotorowej na linii Berlin-Królewiec w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1910	441-Wlkp/A z 24.01.2007
7	Białośliwie	dworzec, ob. dom mieszkalny w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1895	441-Wlkp/A z 24.01.2007
8	Białośliwie	parowozownia w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	1921-1923	441-Wlkp/A z 24.01.2007
9	Białośliwie	hała napraw wagonów w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923	441-Wlkp/A z 24.01.2007
10	Białośliwie	stolarnia, ob. świetlica w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923	441-Wlkp/A z 24.01.2007
11	Białośliwie	budynek warsztatowo-garażowy w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923	441-Wlkp/A z 24.01.2007
12	Białośliwie	kuźnia w zespole stacji Wyrzyskiej Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych	ul. Kolejowa	po 1923	441-Wlkp/A z 24.01.2007
13	Białośliwie	budynek zaplecza technicznego w zespole stacji Wyrzyskiej	ul. Kolejowa	1921-1923	441-Wlkp/A z 24.01.2007

		Kolei Dojazdowej, wąskotorowej w zespole stacji kolejowych			
14	Białośliwie	park dworski		poł. XVIII/XIX w.	A-310/10 z 19.08.1997 r.
15	Krostkowo	kościół par. pw. św. Mikołaja Biskupa		1865	A-513 z 15.02.1985
16	Krostkowo	plebania		1892	A-724 z 27.05.1992
17	Krostkowo	cmentarz katolicki			A-710 z 5.10.1990
18	Niezychowo	park dworski		2 poł. XIX w.	A-312 z 19.08.1977
GMINA KACZORY					
19	Brodna	cmentarz ewangelicki (nieczynny)			A-755 z 13.06.1994
20	Dziembowo	kościół par. pw. św. Piotra i Pawła		1873	A-670 z 13.03.1990
21	Dziembowo	park dworski			A-23 z 14.10.1948 r.
22	Kaczory	kościół ewangelicki, ob. rzym.- kat. pw. św. Andrzeja Boboli		1912	A-756 z 18.06.1994
23	Kaczory	ogrodzenie kamienne kościoła			A-756 z 18.06.1994
24	Kaczory	cmentarz ewangelicki, ob. rzym.-kat.			A-718 z 24.11.1990
25	Krzewina	park pałacowy		poł. XIX w.	A-526 z 24.02.1986
26	Morzewo	kościół par. pw. Przemienienia Pańskiego		1908	A-652 z 6.01.1990
27	Morzewo	cmentarz katolicki (nieczynny)		2 poł. XIX w.	A-747 z 23.11.1993
28	Morzewo	Miejsce Pamięci Narodowej		1939 r.	A-748 z 23.11.1993
29	Prawomyśl	cmentarz ewangelicki, ob. katolicki			A-713 z 30.10.1990
30	Śmiłowo	kościół par. pw. św. Małgorzaty		1903	A-651 z 6.01.1990
GMINA ŁOBŻENICA					
31	Chlebno	pałac w zespole pałacowym		1870, 1900 r.	A-591 z 15.12.1988
32	Chlebno	oficyna w zespole pałacowym		2 poł. XIX w.	A-592 z 15.12.1988
33	Chlebno	park w zespole pałacowym		XVIII-XIX w.	A-313/13 z 19.08.1977
34	Dębno	park pałacowy		poł. XIX w.	A-393 z 28.03.1981
35	Dźwierszno Wielkie	kościół par. pw. św. Mikołaja		1869 r.	A-743 z 28.12.1992
36	Dźwierszno Wielkie	<i>dom podcieniowy – przeniesiony do skansenu w Osieku</i>			
37	Ferdynadowo	dwór		1913 r.	A-539 z 19.12.1986
38	Górka Klasztorna	kościół klasztorny misjonarzy, par. pw. NMP Niepokalanie Poczętej		XVII w.	Ak-I-11a/272/33 z 14.03.1933
39	Górka Klasztorna	park „Gaj Górecki” w zespole klasztornym			A-266 z 6.09.1976
40	Liszkowo	park dworski		poł. XIX w.	A-388 z 28.03.1981
41	Łobżenica	rozplanowanie ulic miasta		1438 r.	A-707 z 24.09.1990
42	Łobżenica	kościół par. pw. Świętej Trójcy		XV/XVI w., 1931- 1932	A-653 z 6.01.1990
43	Łobżenica	kościół ewangelicki, ob. rzym.- kat. fil. pw. św. Szczepana		1910-1911 r.	A-654 z 6.01.1990
44	Łobżenica	dom	ul.1 Maja 1		404 z 2.12.1957
45	Łobżenica	zajazd	ul. Mickiewicza	XVIII/XIX w.	403 z 6.12.1957

46	Łobżenica	dom	pl. Wolności 5	XVIII w.	405 z 2.12.1957
47	Łobżenica	dom	pl. Wolności 10	XIX w.	402 z 6.12.1957
48	Trzeboń	pałac		XVIII w.	A-303 z 1.12.1967
GMINA MIASTECZKO KRAJEŃSKIE					
49	Brzostowo	pałac w zespole pałacowym		ok. 1900 r.	A-594 z 21.12.1988
50	Brzostowo	park w zespole pałacowym		2 poł. XIX w.	A-309 z 19.08.1977
51	Grabówno	pałac w zespole pałacowym		3 ćw. XIX w.	270/Wlkp/A z 16.01.2006
52	Grabówno	dwór w zespole pałacowym		XVIII-XIX w.	270/Wlkp/A z 21.07.1962
53	Grabówno	park w zespole pałacowym		k. XIX w.	270/Wlkp/A z 19.08.1977
54	Miasteczko Krajeńskie	kościół par. pw. Podwyższenia Krzyża		k. XIX w.	A-482 z 15.12.1983
55	Miasteczko Krajeńskie	cmentarz katolicki			A-709 z 3.10.1990
56	Miasteczko Krajeńskie	dom szachulcowy	pl. Wolności 13	1850 r.	266/Wlkp/A z 28.12.2005
GMINA MIASTO PIŁA					
57	Piła - m.	kościół pw. św. Antoniego	ul. Ludowa 20	1920-30 r.	A-721 z 20.06.1991
58	Piła - m.	kościół pw. Świętej Rodziny	ul. Jana Bosko 1	1912-15 r.	A-512 z 15.02.1985
59	Piła - m.	kościół pw. Stanisława Kostki	ul. Browarna 13	1895-97 r.	A-740 z 28.12.1992
60	Piła - m.	cmentarz katolicki	ul. Asnyka	1845 r.	A-600 z 11.08.1989
61	Piła - m.	cmentarz katolicki	al. Powstańców Wlkp.	poł. XIX w.	A-601 z 11.08.1989
62	Piła - m.	cmentarz choleryczny, prawosławny	ul. Bydgoska	październik 1914 r.	A-632 z 29.09.1989
63	Piła - m.	park miejski im. Stanisława Staszica	ul. Dzieci Polskich	ok. 1900 r.	A-537 z 16.09.1986
64	Piła - m.	kasyno oficerskie	ul. Browarna 3	1870-90 r.	A-796 z 21.10.1997
65	Piła - m.	Konsulat RP w latach 1934-39, ob. Muzeum Okręgowe	ul. Browarna 7	1875 r.	A-751 z 29.12.1993
66	Piła - m.	dom Stanisława Staszica.	ul. Browarna 18	poł. XVIII w. (odbudowany 1947-1948)	A-121 z 1.06.1968
67	Piła - m.	dom strzelecki, później pensjonat park, ob. holistyczne centrum terapii psychosomatycznej	ul. Chopina 1	1896 r.	A-753 z 30.12.1993
68	Piła - m.	arsenał, ob. budynek mieszkalny	ul. 1 Maja 1	1843-44 r.	A-712 z 29.10.1990
69	Piła - m.	łóża masońska, ob. filia Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy	Al. Niepodległości 2	poł. XIX w.	193/Wlkp/A z 14.07.2004
70	Piła - m.	Dom Krajowy-Główny Urząd Prowincji, ob. Starostwo Powiatowe	Al. Niepodległości 33-35	1927-29 r.	769/Wlkp/A z 20.11.2009
71	Piła - m.	budynek Miejskiej Kasy Chorych	ul. Okrzei 8	1922 r.	894/Wlkp/A z 27.05.2013
72	Piła - m.	kasyno oficerskie	al. Powstańców Wlkp. 63	1914-1915 r.	110/Wlkp/A z 7.11.2002
73	Piła - m.	willa z ogrodem, ob. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Pile	ul. Śniadeckich 46	1910-20 r.	142/Wlkp/A z 14.08.2003

74	Piła - m.	Seminarium Nauczycielskie, ob. Szkoła Podstawowa nr 7	al. Wojska Polskiego 45	1902-04 r.	A-793 z 25.08.1997
75	Piła - m.	sala gimnastyczna w zespole d. Seminarium Nauczycielskiego	al. Wojska Polskiego 45	1902-04 r.	A-793 z 25.08.1997
76	Piła - m.	budynek dworca kolejowego wraz z wystrojem wnętrza oraz wiatami dworcowymi w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	1851 r.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
77	Piła - m.	budynek trafostacji w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	ok. 1911 r.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
78	Piła - m.	tunel miasto-dworzec z pawilonem wyjściowym do miasta w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	dekada XX w.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
79	Piła - m.	budynek nastawni dysponującej PŁ-A z wyposażeniem w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	dekada XX w.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
80	Piła - m.	budynek nastawni wykonawczej PŁ-2 w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	1 ćw. XX w.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
81	Piła - m.	budynek lokomotywni okrągłej wraz z wyposażeniem w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	lata 70-te XIX w.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
82	Piła - m.	budynek wieży wodnej ze stacją pomp z kominem w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	lata 70-te XIX w.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
83	Piła - m.	wieża wodna w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	1890-1891 r.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
84	Piła - m.	budynek magazynu towarowego w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	ok. 1912 r.	796/Wlkp/A z 07.07.2010
85	Piła - m.	tunel łączący perony od 1 do 4 w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	1 i 2 dekada XX w.	796/Wlkp/A z 19.11.2013
86	Piła - m.	tunel łączący perony 4 i 5 w zespole stacji kolejowej Piła-Główna	ul. Zygmunta Starego	1 i 2 dekada XX w.	796/Wlkp/A z 19.11.2013
87	Piła - m.	wieża ciśnień w kompleksie piecowni, w zespole Gazowni Miejskiej	al. Poznańska 20	1912 r.	1149/Wlkp/A z 18.10.2022
88	Piła - m.	maszynownia w kompleksie piecowni, w zespole Gazowni Miejskiej	al. Poznańska 20	1912 r.	1149/Wlkp/A z 18.10.2022
89	Piła - m.	kotłownia w kompleksie piecowni, w zespole Gazowni Miejskiej	al. Poznańska 20	1912 r.	1149/Wlkp/A z 18.10.2022
90	Piła - m.	kuźnia w kompleksie piecowni, w zespole Gazowni Miejskiej	al. Poznańska 20	1912 r.	1149/Wlkp/A z 18.10.2022
91	Piła - m.	ślusarnia w kompleksie piecowni, w zespole Gazowni Miejskiej	al. Poznańska 20	1912 r.	1149/Wlkp/A z 18.10.2022

92	Piła - m.	pomieszczenie socjalne w kompleksie piecowni, w zespole Gazowni Miejskiej	al. Poznańska 20	1912 r.	1149/Wlkp/A z 18.10.2022
93	Piła - Leszków	cmentarz wojenny z II wojny światowej (żołnierzy Armii Radzieckiej i Wojska Polskiego)	Piła – Leszków	1949-53 r.	A-633 z 29.09.1989
94	Piła - Leszków	cmentarz jeniecki z I wojny światowej	Piła – Leszków	1915-18 r.	A- 491 z 14.12.1983
95	Piła-Motylewo	kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. par. pw. Matki Bożej Częstochowskiej	Orla 29	1887-92 r.	128/Wlkp/A z 5.05.2003
GMINA SZYDŁOWO					
96	Dolaszewo	cmentarz katolicki (I)			A-638 z 16.10.1989
97	Dolaszewo	cmentarz katolicki (II)			A-637 z 16.10.1989
98	Jaraczewo	dwór		4 ćw. XIX w.	A-588 z 28.09.1988
99	Kotuń	dwór		2 poł. XIX w.	A-589 z 28.09.1988
100	Krępsko	kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. fil. pw. MB Częstochowskiej		pocz. XIX w., XX w.	A-349 z 28.08.1961
101	Krępsko	cmentarz katolicki			A-614 z 25.07.1989
102	Krępsko	cmentarz ewangelicki			A-613 z 11.08.1989
103	Leżenica	kościół fil. pw. św. Jakuba Apostoła		1854-1855 r.	426/Wlkp/A z 18.10.2006
104	Leżenica	cmentarz przy kościele		poł. XIX w.	426/Wlkp/A z 16.10.1989
105	Leżenica	cmentarz komunalny		poł. XIX w.	A-703 z 17.05.1990
106	Nowy Dwór	dwór		2 poł. XIX w.	A-590 z 28.09.1988
107	Pokrzywnica	cmentarz katolicki			A-635 z 16.10.1989
108	Róża Wielka	kościół par. pw. Świętej Trójcy		1830-1832 r.	90/Wlkp/A z 25.03.2002
109	Róża Wielka	cmentarz kościelny			90/Wlkp/A z 25.03.2002
110	Skrzatusz	kościół par. pw. MB Wniebowziętej		1687-1694	A-215 z 11.11.1959
111	Skrzatusz	cmentarz ewangelicki, ob. komunalny		XIX/XX w.	A-615 z 25.07.1989
112	Skrzatusz	dwór w zespole dworskim		poł. XIX w.	A-614 z 30.08.1966
113	Skrzatusz	park w zespole dworskim z cmentarzem ewangelickim		2 poł. XIX w.	A-448z 29.09.1983
114	Skrzatusz-Coch	park dworski Bryś		1 poł. XIX w.	A-452 z 7.10.1983
115	Stara Łubianka	kościół par. pw. Podwyższenia Krzyża		1854-1855	A-771 z 12.12.1995
116	Stara Łubianka	plebania	ul. Kościuszkowców	1850 r.	A-772 z 12.12.1995
117	Stara Łubianka	dwór w zespole dworskim		XIX/XX w.	A-73 z 23.07.1976
118	Stara Łubianka	park w zespole dworskim		XIX/XX w.	A-73 z 23.07.1976
119	Stara Łubianka	kuźnia-wozownia w zespole dworskim		XIX/XX w.	A-267 z 16.11.1978
120	Szydłowo	kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. par. pw. MB Nieustającej Pomocy		1868	126/Wlkp/A z 4.04.2003
121	Szydłowo	cmentarz katolicki			A-691 z 4.04.1990
122	Tarnowo	cmentarz ewangelicki			A-611 z 20.07.1989

123	Zabrodzie	cmentarz ewangelicki			A-612 z 25.07.1989
124	Zawada	kościół fil. pw. św. Jana Chrzciciela		XVIII w.	A-354 z 28.08.1961
GMINA UJŚCIE					
125	Byszki	cmentarz katolicki			A-604 z 18.07.1989
126	Byszki	stopień wodny „Nowe nr12” na rzece Noteć (część w m. Byszki)		1896 r.	619/Wlkp/A z 6.02.2008 r.
127	Chrustowo	cmentarz katolicki			A-607 z 19.07.1989
128	Jabłonowo	cmentarz ewangelicki		pocz. XIX w.	A-603 z 18.07.1989
129	Jabłonowo	pałac w zespole pałacowym		XVIII/XIX w.	1495 z 3.12.1973 oraz A-385 z 13.01.1981
130	Jabłonowo	oficyna w zespole pałacowym		XVIII/XIX w.	1495 z 3.12.1973 oraz A-385 z 13.01.1981
131	Jabłonowo	park w zespole pałacowym		XVIII/XIX w.	1495 z 3.12.1973 oraz A-385 z 13.01.1981
132	Jabłonowo	gorzelnia w zespole folwarcznym		3 ćw. XIX w.	A-386 z 13.01.1981
133	Jabłonowo	kuźnia w zespole folwarcznym		3 ćw. XIX w.	A-386 z 13.01.1981
134	Jabłonowo	spichrz w zespole folwarcznym		3 ćw. XIX w.	A-386 z 13.01.1981
135	Jabłonowo	2 stodoły w zespole folwarcznym		3 ćw. XIX w.	A-386 z 13.01.1981
136	Jabłonowo	obora w zespole folwarcznym		3 ćw. XIX w.	A-386 z 13.01.1981
137	Kruszewo	kościół par. pw. św. Wojciecha		1928-31 r.	A-786 z 31.03.1997
138	Kruszewo	cmentarz katolicki			A-608 z 20.07.1989
139	Kruszewo	cmentarz ewangelicki			A-609 z 20.07.1989
140	Kruszewo	pałac w zespole pałacowym		2 poł. XIX w.	1521 z 31.05.1974
141	Kruszewo	park w zespole pałacowym		2 poł. XIX w.	A-423 z 12.03.1982
142	Ługi Ujskie	kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. fil. pw. MB Różańcowej		1868	A-789 z 30.04.1997
143	Ługi Ujskie	dzwonnica drewn.		1955	58/Wlkp/A z 25.06.2001
144	Mirostów, d. Mirosław Ujski	cmentarz katolicki			A-627 z 27.09.1989
145	Mirostów, d. Mirosław Ujski	park dworski		2 poł. XIX w.	A-426 z 12.03.1982
146	Mirostów, d. Mirosław Ujski	<i>stopień wodny „Nowe nr 12”; na rzece Noteć – Stobno gm. Trzcianka pow. czarnkowsko-trzcianiecki</i>		1896 r.	
147	Nowa Wieś Ujska	cmentarz ewangelicki			A-602 z 18.07.1989
148	Ujście	historyczny układ urbanistyczny miasta		XV-XIX w.	593/Wlkp/Az 13.03.2008
149	Ujście	kościół pw. św. Mikołaja w zespole kościoła par.		1905-06 r.	A-514 z 14.02.1985
150	Ujście	cmentarz przykościelny w zespole kościoła par.			A-788 z 22.04.1997
151	Ujście	park kalwaryjski „Kalwaria Ujska” w zespole kościoła par.		1891-1908 r.	A-787 z 22.04.1997
152	Ujście	pawilon „Bellevue” w zespole kościoła par.			A-787 z 22.04.1997

153	Ujście	kościół ewangelicki	Stary Rynek	1850-1852 r.	A-769 z 27.11.1995
154	Ujście	pastorówka, ob. dom	Stary Rynek 9	poł. XIX w.	A-598 z 10.05.1989
155	Ujście	cmentarz katolicki	ul. Staszica 2	poł. XIX w.	A-605 z 19.07.1989
156	Ujście	ratusz	pl. Wiosny Ludów 2	1903 r.	A-776 z 14.05.1996
157	Węglewo	cmentarz ewangelicki			A-606 z 20.07.1989
GINA WYRZYSK					
158	Auguścín	park dworski		k. XIX w.	A-389 z 28.03.1981
159	Bagdad	dwór w zespole pałacowym		2 poł. XIX w.	A-325 z 13.01.1981
160	Bagdad	park w zespole pałacowym		2 poł. XIX w.	A-325 z 13.01.1981
161	Bąkowo	stopień wodny „Krostkowo nr 11”, na rzece Noteć – urządzenia hydrotechniczne (śluga i jaz)		1912-1914 r.	588/Wlkp/A z 15.01.2008
162	Dąbki	pałac w zespole pałacowym		2 poł. XIX w./XX w.	A-387 z 14.01.1981
163	Dąbki	park w zespole pałacowym		2 poł. XIX w./XX w.	A-401 z 7.05.1981
164	Falmierowo	park dworski		poł. XIX w.	A-314/14 z 19.08.1977
165	Glesno	kościół pw. św. Jadwigi w zespole kościoła par.		1924-1925 r.	A-797 z 3.11.1997
166	Glesno	kaplica grobowa rodziny Chłapowskich w zespole kościoła par.		XIX w.	A-797 z 3.11.1997
167	Glesno	cmentarz przykościelny w zespole kościoła par.			A-797 z 3.11.1997
168	Glesno	ogrodzenie w zespole kościoła par.			A-797 z 3.11.1997
169	Glesno	dwór w zespole dworskim		XVIII-XIX w.	A-382 z 30.12.1980
170	Glesno	park w zespole dworskim		XVIII-XIX w.	A-400 z 7.05.1981
171	Gromadno	kościół pw. św. Jakuba Większego		1873 r.	964/Wlkp/A z 19.06.2015
172	Gromadno	dzwonnica-brama		1859 r.	964/Wlkp/A z 19.06.2015
173	Kosztowo	park dworski		poł. XIX w.	A-315 z 19.08.1977
174	Kościierzyn Wielki	dwór w zespole dworskim „Hercowo”		1911 r.	937/Wlkp/A z 8.08.2014
175	Kościierzyn Wielki	park w zespole dworskim „Hercowo”		2 poł. XIX w.	937/Wlkp/A z 8.08.2014
176	Rzęszkowo	pałac w zespole pałacowy		poł. XIX w.	A-525 z 27.08.1985
177	Rzęszkowo	park w zespole pałacowym		poł. XIX w.	A-798 z 15.12.1997
178	Wyrzysk	kościół pw. św. Marcina Biskupa w zespole kościoła par.	pl. Wojska Polskiego	1858-61, po 1948	653/Wlkp/A z 5.02.2008
179	Wyrzysk	cmentarz kościelny w zespole kościoła par.			653/Wlkp/A z 5.02.2008
180	Wyrzysk	plebania w zespole kościoła par.		1844 r.	653/Wlkp/A z 5.02.2008
181	Wyrzysk	ogród plebański w zespole kościoła par.			653/Wlkp/A z 5.02.2008
182	Wyrzysk	bożnica, ob. magazyn	ul. Pocztowa	1860 r.	A-761 z 30.12.1994
GINA WYSOKA					
183	Czajcze	dwór w zespole dworskim		2 poł. XIX w.	A-777 z 25.07.1996
184	Czajcze	stajnia w zespole dworskim		2 poł. XIX w.	A-778 z 25.07.1996
185	Czajcze	park w zespole dworskim		2 poł. XIX w.	A-396 z 7.05.1981

186	Gmurowo	pałac w zespole pałacowym		1871 r.	A-434 z 24.03.1983
187	Gmurowo	park w zespole pałacowym		pocz. XIX w.	A-399 z 7.05.1981
188	Jeziorki Kosztowskie	park dworski		XIX/XX w.	A-397 z 27.03.1981
189	Młotkowo	dwór w zespole dworskim		k. XIX w.	A-626 z 21.07.1989
190	Młotkowo	park w zespole dworskim		k. XIX w.	A-763 z 22.03.1995
191	Mościska	dwór w zespole dworskim		k. XIX w.	A-547 z 09.09.1987
192	Mościska	park w zespole dworskim		k. XIX w.	A-398 z 7.05.1981
193	Tłukomy	kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. par. pw. św. Mikołaja		1911-13 r.	237/Wlkp/A z 5.07.2005
194	Tłukomy	dwór w zespole dworskim			A-136 z 10.08.1976
195	Tłukomy	park w zespole dworskim			A-394 z 28.03.1981
196	Wysoka	kościół, ob. par. pw. MB Różańcowej w zespole klasztornym kanoników regularnych		1727-29 r.	AK-I-11a/273/33 z 14.03.1933
197	Wysoka	klasztor, ob. plebania w zespole klasztornym kanoników regularnych		1715 r., XIX, XX w.	161/Wlkp/A z 31.03.2004
198	Wysoka	dzwonnica w zespole klasztornym kanoników regularnych		1766 r.	161/Wlkp/A z 31.03.2004
199	Wysoka	cmentarz kościelny w zespole klasztornym kanoników regularnych			161/Wlkp/A z 31.03.2004
200	Wysoka	ogrodzenie z bramami w zespole klasztornym kanoników regularnych		2 poł. XVIII w.	161/Wlkp/A z 31.03.2004
201	Wysoka Mała	park dworski			A-395 z 7.05.1981
OBSZARY WSPÓLNE					
202	Białośliwie-Łobżenica	szlak kolejowy Wyrzyskiej Kolei Powiatowej na odcinku od stacji Białośliwie do stacji Łobżenica			1167/Wlkp/A z 30.06.2023 r.
203	Niezychowo-most na rzece Łobżonka	szlak kolejowy Wyrzyskiej Kolei Powiatowej na odcinku od przystanku Niezychowo Zakłady Przemysłowe, gmina Białośliwie do mostu na rzece Łobżonka koło przystanku Polinowo, gmina Wyrzysk włącznie ze szlakiem przebiegającym przez most			1168/Wlkp/A z 30.06.2023 r.
204	Rzęszkowo-Wysoka	szlak kolejowy Wyrzyskiej Kolei Powiatowej na odcinku od przystanku Rzęszkowo do przecięcia toru z ulicą św. Walentego w miejscowości Wysoka			1169/Wlkp/A z 30.06.2023 r.

Źródło: dane przekazane przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Pile, gminne ewidencje zabytków

Załącznik 2. Nieruchome zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	AZP	Nr w obręb. miejsc.	Nr w AZP	Funkcja obiektu-Kultura/chronologia	Wpis do rejestru zabytków
GMINA KACZORY						
1	Morzewo	38-27	1	14	cmentarzysko – kultura pomorska	654/A z 25.06.1969
2	Rzadkowo	38-28	8	10	grodzisko stożkowate – epoka żelaza	A-284/1638 z 09.12.1974
3	Zelgniewo	35-28	72	151	cmentarzysko kurhanowe – epoka żelaza	47/Wlkp/A z 15.01.2001
GMINA ŁOBŻENICA						
4	Dźwierszno Małe	33-31	1	93	grodzisko – wczesne średniowiecze	220/Wlkp/C z 19.06.1968 r.
5	Dźwierszno Wielkie	33-32	1	1	grodzisko – wczesne średniowiecze	221/Wlkp/C z 19.06.1968 r.
GMINA MIASTECZKO KRAJEŃSKIE						
6	Miasteczko Krajeńskie	38-28	1	19	grodzisko – wczesne średniowiecze	207/Wlkp/C z 11.06.1968 r.
7	Wolsko	38-29	3	9	grodzisko wyżynne – wczesne średniowiecze	208/Wlkp/C z 20.12.1992 r.
GMINA MIASTO PIŁA						
8	Piła	37-26	92	92	cmentarzysko kurhanowe - pradzieje	46/Wlkp/A z 15.01.2001 r.
GMINA WYRZYSK						
9	Bąkowo	37-31	1	1	cmentarzysko kurhanowe – wczesne średniowiecze	228/Wlkp/C z 31.03.1998 r.
10	Glesno	36-31	1	62	grodzisko – wczesne średniowiecze	229/Wlkp/C z 19.06.1968 r.
11	Gromadno	35-30	1	100	grodzisko – wczesne średniowiecze	230/Wlkp/C z 16.12.1967 r.
12	Osiek nad Notecią	37-31	1	79	cmentarzysko – kultura wschodniopomorska	231/Wlkp/C z 15.03.1973 r.
13	Wyrzysk	37-31	2	27	grodzisko – wczesne średniowiecze	232/Wlkp/C z 16.12.1967 r.
14	Żuławka Mała	37-31	1	80	Pozostałości drewnianych konstrukcji przeprowowych z ośmiu faz osadniczych od neolitu po epokę brązu (od KCWR po kulturę łużycką)	227/Wlkp/C decyzją z dnia 30.11.1995 r.
GMINA WYSOKA						
15	Wysoczka	36-29	1	79	grodzisko – wczesne średniowiecze	224/Wlkp/C z 16.12.1967 r.

Źródło: dane przekazane przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Pile, gminne ewidencje zabytków